

Nekateri elementi diplomatske geneze vprašanja jugoslovansko-italijanske razmejitve po drugi svetovni vojni do leta 1954*

I.

Cena za prelom s starima zaveznicama v »Trojni zvezi« (Avstro-Ogrsko in Nemčijo) je bil londonski pakt (26. aprila 1915),¹ ki je Italiji glede naših etničnih ozemelj poleg Trsta obljubil še del Kanalske doline (do žabniškega razvodja), Goriško, del Notranjske, Istro, severno polovico Dalmacije in večino jadranskih otokov.² Takratne italijanske zahteve po priključitvi slovenskih in hrvatskih predelov, na katerih je živel preko milijon pripadnikov našega življa, spričo tega niso bile nemara posledica boja za italijanske nacionalne meje, marveč je zgodovinsko splošno zakasneli italijanski imperializem vrednotil takrat posest teh območij kot najvažnejši element za rešitev jadranskega vprašanja v skladu z maksimalističnim iredentističnim programom in kot ključ, ki naj bi mu odprl široke možnosti politične in druge penetracije v Podonavje in na Balkan. Dogovor o uveljavitvi narodnostnega principa (italijansko-ruski sporazum iz leta 1909), s katerim se je Italija zavzela za reševanje

* V razpravi je objavljeno tudi gradivo iz eseja, ki ga je napisal isti avtor za zbornik »Slovenci v Italiji«, Ljubljana, Cankarjeva založba 1975.

¹ Način, kako je Italija ponujala svoje usluge tistemu, ki je največ dajal, piše med drugim J. Nehru, ni bil plemenit, toda narodi imajo zelo trdo kožo in se marsikdaj obnašajo tako, da bi se tega, sramoval vsak posameznik. (Utrinki iz svetovne zgodovine, druga knjiga, Ljubljana 1959, str. 344).

² Na osnovi tega tajnega dogovora naj bi dobila Italija Trst, grofiji Goriško-Gradiščansko, vso Istro do Kvarnera, vključujoč Volosko in istrske otoke Cres, Lošinj kakor tudi nekatere manjše otoke, zatem Dalmacijo v njenih upravnih mejah, obsegajoč Lisarico in Tribanj na severu, a na jugu vse do črte, ki gre na obali od rta Ploče proti vzhodu po grebenih hribov, ki ustvarjajo razvodje na ta način, da na italijanskem ozemlju ostanejo doline in tokovi rek, ki se spuščajo proti Šibeniku (Čikola, Krka in Butišnjica). Italija naj bi dobila prav tako otoke, ki ležijo na severu in na zahodu Dalmacije, začenši od Premude, Silbe, Oliba, Škrde, Mauna, Paga in Vira na severu do Mljeta na jugu, vendar izvzemši pri tem Veliki in Mali Drvenik, Čiovo, Solto in Brač. Vso obalo od rta Ploče na severu do južnega korena polotoka Pelješac na jugu, kakor tudi del obale začenši od točke 10 km južno od Cavcata do reke Vojuše pa naj bi nevtralizirali. Za Hrvatsko, Srbijo in Črno goro je bila predvidena obala od zaliva Volosko do severne meje Dalmacije (to ozemlje je bilo predvideno v italijanskem memorandumu za Ogrsko in Hrvatsko), zatem obala od rta Ploče do Drima. Italija naj bi dobila v Albaniji Valono, otok Saseno in ozemlje od Vojuše do Himare. Če bi dobila Italija ta ozemlja na Jadranu in če bi v centralni Albaniji ustanovili neodvisno muslimansko državo, ne bi nasprotovala razdelitvi ostalega dela Albanije med Črno goro, Srbijo in Grčijo. V tem primeru bi morali obalo od južne meje italijanske posesti Valone do rta Stylos nevtralizirati, medtem ko bi Italija zastopala Albanijo v njenih mednarodno-pravnih odnosih (gl. D. Šepić, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918, Zagreb 1970, 72, 73; tudi M. Marjanović, Londonski ugovor iz 1915, Zagreb 1960, 445—449).

spornih teritorialnih vprašanj na balkanskem območju, je torej doživel komaj šest let pozneje z londonskim paktom svojo vsebinsko negacijo. Italijanski historik P. Alatri pač upravičeno opozarja italijanskega bralca, »naj ima vedno pred očmi, če noče izgubiti smisla za resničnost, da so prvotne italijanske zahteve (londonski pakt — op. pisca) temeljile na čisti krivici, da so uničile sleherno etnično in nacionalno pravico obmejnih narodov«, in dalje, »da je moč šteti, da londonski pakt ni imel pravega in resničnega imperialističnega značaja, ko je bil sklenjen z obrambno funkcijo proti avstro-ogrskemu cesarstvu, čigar razkroja takrat še niso želeli tisti, ki so ga sklenili; toda tak značaj je dobil avtomatično, ko so skušali uveljaviti njegove jadranske klavzule proti jugoslovanski državi, ki je nastala ob razkroju tega cesarstva.«³

Nič namreč niso zalegla opozorila in opomini, »da je nesmiselno izvajati ekspanzionistično politiko nasproti narodu, ki se je prebudil in ki z dneva v dan oblikuje bolj dognano zavest o svojem narodnem dostojanstvu«, kakor opozarja na ta osnovni konflikt pred izbruhom prve svetovne vojne F. Catalano in se pri tem sklicuje na republikanca A. Ghislerija, ki se je zavzemal za demokratični sporazum z vsemi »žrtvovalnimi narodi«, za skupno osvobodilno akcijo, ki je bila humani smoter napredno usmerjenih pobudnikov italijanskega risorgimenta (prerodnega gibanja).⁴

Nasprotno pa si je nacionalistično orientirani del italijanskega meščanstva, ki je takrat že zvečine obračunalo s progresivnimi izročili risorgimenta, prizadeval prigrabiti tudi na drugi strani Jadrana in Dalmaciji (po štetju iz leta 1910 je bilo na tem območju 610 649 oseb s hrvatsko-srbskim občevalnim jezikom, 18 028 z italijanskim in 3 081 oseb z nemškimi občevalnim jezikom) postojanke, ki bi praktično spremenile Jadransko morje v »italijansko jezero«. Taka politika je bila povsem v nasprotju s tistim, kako so si zamišljali odnose z »južnoslovanskimi narodi« pobudniki italijanskega združitvenega gibanja. Ideolog risorgimenta G. Mazzini je med drugim sodil, da bi morala komaj ustanovljena enotna italijanska država (1861) stremeti za tako »bodočo evropsko ureditvijo«, ki bi temeljila na svobodnih in pobratenih narodih. »V zavezništvu s slovansko družino«, je ponavljal Mazzini, »je naše poslanstvo, naša bodoča politična in gospodarska sila«. Gibanje južnih Slovanov je namreč Mazzini vrednotil kot najvažnejše za italijanskim za bodočnost Evrope. »Slovanski svet«, je pisal, »je v rastočem progresu, ki ga ne more nič zaustaviti.«⁵ Svojo izhodiščno koncepcijo o nujnosti razbitja Avstro-Ogrske je republikanec G. Mazzini povezal z idejo o bratstvu ljudstev in pravico narodnosti, ki je »nepremagljiva kot vest«. Progresivni duh italijanskega risorgimenta, kolikor izločimo predvsem ta vidik, ni bil samo v prizadevanjih za združitev in osvoboditev lastnega naroda, temveč je pravico do samoodločbe (vsaj v prvem, najbolj izvirnem, čistem razdoblju) priznaval tudi drugim zatiranim narodom. Še posebej je značilno pri tem dejstvo, da najvidnejši predstavniki italijanskega preporodnega gibanja takrat niso zahtevali »vzhodne meje« preko reke

³ Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, Milano 1959, 40.

⁴ Una travagliatissima storia, La Jugoslavia oggi, Milano 1969, str. 60.

Soče. G. Mazzini je v »I doveri dell'uomo« preciziral: »Vam, rojenim v Italiji, je odkazal bog, kakor da vas je izbral pred vsemi drugimi, najjasneje omejnjeno domovino v Evropi. V drugih deželah, označenih z bolj negotovimi in pretrganimi mejami, se lahko pojavijo vprašanja, ki jih bo neki dan rešilo miroljubno glasovanje vseh, ki pa so vendar stala in bodo morda še stala solze in kri; v vaši pa ne. Bog je potegnil okoli vas vzvišene in nesporne meje: na eni strani najvišje gore Evrope, Alpe, na drugi morje, neskončno morje. Odprite šestilo: postavite eno konico na sever Italije, na Parmo: ubodite drugo na izliv Vara in opišite z njo v smeri proti Alпам, polkrog: tista konica, ki po opisanem polkrogu pade na izliv Soče, bo začrtala mejo, ki vam jo je bog dal. Do tiste meje se govori, se razume vaš jezik: preko nje nimate pravic.«⁶

»Ko pa je italijanska buržoazija utrdila svoje notranje pozicije in je začel popuščati revolucionarni demokratični polet v Italiji«, kritično razčlenjuje to razdobje E. Kardelj v svoji študiji o slovenskem narodnem vprašanju, »je nastal preokret tudi v njeni nacionalni politiki.«⁷ Italijansko meščanstvo je po letu 1870 »izdalo svoje velike mislece in postalo breznačelno«, ugotavlja liberalno usmerjeni mislec P. Gobetti. To v polni meri velja tudi za njegovo narodnosno politiko, ker je pač vladajoči razred ostal (sodba A. Gramscija) prepoln konservativizma in je v trenutkih krize degeneriral v reakcijo in agresivni nacionalizem. Tako se je lahko zgodilo leta 1914, da je nacionalistični polet postal ena izmed najmočnejših sil in da je ta struja prevladala v proglasitvi vojne, čeprav je bila proti vojni večina prebivalstva,⁸ pri čemer je bil »zlohotni londonski pakt« iz leta 1915 (ocena F. Parrija) njeno diplomatsko sredstvo. K temu velja dodati še dejstvo, da so tudi italijanski izobraženci v obmejnih predelih sorazmerno zelo pomanjkljivo poznali svoje »slovanske sosede«, da večina med njimi ni ločevala med posameznimi jugoslovanskimi narodi in da so bili še posebej slabo informirani o Slovencih. Sicer pa je bila ta ignoranca, kakor med drugim opozarja italijanski historik P. Pieri, sploh značilna za takratni italijanski vodilni razred, saj jih je le malo vedelo, kakšna je bila pravzaprav Avstro-Ogrska, kakšni so bili stvarno notranji boji ter elementi moči in šibkosti dvojne monarhije. Zamenjevali so Romune in Rutene, Slovence in Slovake. Glede »neodrešenih ozemelj« pojmi tudi niso bili mnogo zanesljivejši. Predvsem ni bilo nobene jasne ideje glede pomena tujerodnih elementov, kakor navaja Pieri, njihove zgodovine, njihovih idej, dalje glede realnega etničnega položaja v Gornjem Poadižju, Posočju, v goriškem in tržaškem zaledju, znotraj Istre, da sploh ne govorimo o Dalmaciji.⁹

Sicer pa je ena izmed osnovnih značilnosti takratnih razmer ozka povezanost (prepletenost) narodnostnih in socialnih elementov v boju avtonomnega slovenskega in hrvatskega prebivalstva Primorja in Istre za

⁶ Dolžnosti človeka (I doveri dell'uomo) Celje 1925, str. 38, 39.

⁷ Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957, str. 47.

⁸ Za takratne italijanske notranje razmere je predvsem značilna tudi velika socialna ločnica med latifundistično aristokracijo in industrijsko-finančno buržoazijo na eni ter pauperizirano množico kolonov, splovinarjev, pa industrijskega in kmečkega proletariata in polproletariata na drugi strani ob rigorozno centralizirani upravni ureditvi.

⁹ L'Italia nella prima guerra mondiale, Torino 1965, str. 57.

narodnostno emancipacijo. V tem širšem okviru je seveda še posebnega pomena usoda mest. Njihov razvoj (demografski in gospodarski) je bil do sredine 19. stoletja relativno počasen, saj nobeno mesto ni doseglo deset tisoč prebivalcev (z izjemo Rovinja, ki je imel že leta 1788 9 816 prebivalcev in je bil v prvi polovici 19. stoletja največje mesto in pristanišče na zahodni obali Istre).

V drugi polovici je prišlo do naglega razvoja predvsem Reke, Pulja in seveda Trsta. Reka se je razvila kot pristanišče hrvatsko-ogrskega zaledja še posebej po uvedbi dualizma in je imela leta 1869 17 884 prebivalcev, enaindvajset let pozneje pa že 29 494 (leta 1873 je bila končana gradnja železniške proge od Karlovca do Reke). Pulj je bil glavno vojaško pomorsko oporišče monarhije (1856). Leta 1869 je imel Pulj okoli deset tisoč prebivalcev, kar se je do izbruha prve svetovne vojne šestkrat povečalo. Nekoliko počasnejši je bil razvoj Gorice, ki je imela leta 1820 okoli osem tisoč prebivalcev, leta 1869 16 700, medtem ko je leta 1910 štela nekaj več kot 31 tisoč prebivalcev (stopnja porasta prebivalstva je bila približno enaka kot v Ljubljani).

Najbolj skokovit pa je bil razmah Trsta, tega najpomembnejšega izhoda na morje ne samo za neposredno slovensko zaledje, marveč za celoten srednje-evropski prostor. Ločiti pa je treba dve razdobji: prvo, ko je bil Trst glavno pristanišče celotne monarhije, se pravi tudi Ogrske, Hrvatske in Vojvodine (Zagreb in Budimpešta sta bila prej železniško povezana s Trstom kot z Reko) in drugo, ko se je Trst razvijal predvsem kot pristanišče avstrijskih dežel, ker so se takrat Madžari že povsem preusmerili na Reko.

Če se omejimo le na nekatere značilnosti iz novejšje zgodovinske geneze Trsta: merkantilizem in absolutizem sta ustvarila tržaško svobodno pristanišče (1719). Ta ukrep je spremenil gospodarsko osnovo Trsta, poživil prekomorsko trgovino, ki so jo avstrijski monarhi pospeševali z različnimi protekcionističnimi ukrepi.¹⁰ Iz oligarhijske občine se je začel Trst razvijati v državni in kozmopolitski emporij, kakor je to označil A. Vivante.¹¹ Konec 18. stoletja je imel Trst 28 tisoč prebivalcev, leta 1846 86 tisoč, leta 1880 že 144 844, leta 1890 178 599 in naposled leta 1910 229 510 prebivalcev. Takratni vzpon Trsta je predvsem odsev pozitivnih sprememb v zaledju, ki ni več fevdalno razdobljeno, marveč se je strnilo v centralizirano, enotno upravljano državo z modernejšo, množično industrijsko proizvodnjo. Moderni Trst je bil produkt (Taylorjeva prisposoba) epohe parnikov in železnic (leta 1857 je bila dograjena južna železnica). Seveda pa je imel Trst tudi v habsburški eri pomembno politično vlogo, saj je bila tista osrednja točka, v kateri so se neposredno križali in spopadali interesi nemškega in italijanskega imperializma.

Primorsko vprašanje, ki je bilo doslej predvsem notranja zadeva, se je po koncu prve svetovne vojne razvilo v izrazito mednarodno vprašanje. Po zmagoviti oktobrski revoluciji v Rusiji (1917) so med drugim objavili

¹⁰Tako je Marija Terezija leta 1774 izdala »politični navigacijski edikt«, vpeljala diferencialno carino in uveljavila druge sklepe, ki so preusmerili avstrijski promet iz Hamburga na Trst. Ko je bil monopol Benetk (campoformijski mir leta 1797) dokončno zrušen, se je začel Trst razvijati s pospešeno hitrostjo.

¹¹ *Irredentismo adriatico*, Firenze 1912, 8.

doslej strogo tajne dokumente Antante, med njimi tudi besedilo omenjenega londonskega pakta, ki je pomenil, če se omejimo na ta vidik, tudi negacijo programa »štirinajstih točk« ameriškega predsednika W. Wilsona (8. januarja 1918), še posebej zavoljo kasnejše razglasitve načela narodne samoodločbe namesto narodnostne avtonomije, kakor je predvidevala 10. točka Wilsonovega programa. Za ameriškega predsednika je bil namreč londonski pakt le »privaten« dogovor med Italijo, Francijo in Anglijo. Menil je namreč, da je takrat, ko so se sporazumeli o tem dogovoru, obstajala še avstroogrska velesila in je spričo tega bilo treba dati Italiji proti nji strateška jamstva. Sedaj pa Avstro-Ogrske ni več in bo novi red v Evropi, ki ga bo jamčila Zveza narodov, nudil Italiji polno varnost. Apeliral je zato na njo, naj se sama odreče londonskemu paktu in tako pokaže »novo osvobojenim narodom na drugi obali Jadrana najplemenitejšo vseh vrlin: velikodušnost, prijateljsko širokogrudnost in predpostavlanje pravice koristim«. Tudi ameriški predstavniki so med mirovnimi pogajanjmi nekajkrat opozorili, da se ne štejejo obvezani glede tajnih pogodb, katerih obstoj jim ni bil znan. Glede novih italijanskih meja je bilo mnenje ameriških izvedencev, da je treba sicer upoštevati upravičene italijanske zahteve, vendar pa ni treba popuščati pred njihovimi večjimi ambicijami na vzhodni obali jadranskega morja,¹² medtem ko je Wilson sodil, da je treba italijanske meje spremeniti na osnovi »jasno izrazenih nacionalnih obeležij«. Sicer pa je bil Wilsonov predlog razmejitvene črte nekakšen kompromis med njegovimi principi in italijanskimi zahtevami. Razen Dalmacije in Reke je ta predlog puščal Jugoslaviji samo ozek pas vzhodne Istre do reke Raše, kar pomeni, da bi domala vsa Julijska krajina pripadla Italiji. Res, je da je bila ta črta boljša od razmejitve, ki jo je določal londonski pakt, nikakor pa je ni mogoče označiti za kako etnično linijo.

Delegacija SHS se je zavzela (naše zahteve je obrazložil 18. februarja 1919 A. Trumbić) za razmejitev z Italijo na osnovi etnične črte (meja med podeželskim prebivalstvom) in je zahtevala priključitev Trsta, Goriško-Gradišćanske (z izjemno jugozahodnega dela in Beneške Slovenije) ter Istre.¹³ Že pred tem je naša delegacija predlagala (11. februarja 1919), da bi rešili sporna ozemeljska vprašanja z arbitražo, ki bi jo zaupali Wilsonu, kar pa je Italija zavrnila. Velesile niso bile naklonjene jugoslovanskim zahtevam in je boj za zeleno mizo kasneje stvarno potekal

¹² Gl. L. Gelfand, *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917—1919*, New Haven — London, 1963, 142.

¹³ A. Trumbić se je v svojem ekspezeju 18. februarja 1919 zavzel, »da bi morala razmejitev med obema državama temeljiti na narodnostnem načelu, na pravici samoodločbe, kakor je to tudi določal rimski sporazum med jugoslovanskimi in italijanskimi predstavniki 7. marca 1918. Noben kraj jadranskega Primorja (od Tržiča do Spiča)«, je izjavil A. Trumbić »ni z nikakršnimi vitalnimi interesi vezan na italijanski polotok, temveč nasprotno, kar je pomemben razlog, ki ga je treba upoštevati pri reševanju tega vprašanja«. Glede Trsta je Trumbić dejal, »da sta mesto in njegova okolica sestavni del slovenskega ozemlja s slovensko obalo v dolžini 20 kilometrov, pri čemer je posebej poudaril gospodarsko povezanost Trsta s slovenskim zaledjem«. Razen tega so jugoslovanski predstavniki izročili konferenci (8. februarja) o Trstu posebni memorandum, ki ga je redigiral bivši zastopnik v tržaškem pokrajinskem svetu G. Gregorin, v katerem utemeljuje tezo o povezanosti Trsta z jugoslovanskim zaledjem, pri čemer zlasti opozarja na dejstvo, da je od tega odvisna ekonomska usoda mesta.

med italijanskimi zahtevami na osnovi londonskega pakta in Wilsonovo črto. 16. aprila 1919 je Jugoslavija predlagala plebiscit, neposredno konsultacijo prebivalstva na spornem območju. Tudi ta predlog je Italija odbila. Stališče države SHS je bilo že tako dovolj težko zaradi stališča velesil, še poslabšalo pa se je zaradi neenotnosti jugoslovanskih predstavnikov. Delegacija je bila glede razmejitve z Italijo razdeljena v dve skupini: jadransko in kontinentalno. Prva je štelala svoje vprašanje za najpomembnejše, medtem ko druga (kontinentalna) kvečjemu za enakovredno drugim problemom. Beograjski centralistični koncepti, ki so zaostrovali nacionalna nasprotja, niso vplivali samo na notranji položaj, ampak so v isti meri hromili tudi prožnost nove države v zunanji politiki. Posledica vsega tega je bila, da so oklevali glede predlogov, ko bi nemara lahko dosegli boljše razmejitvene pogoje (na primer francosko-angleški predlog v sporazumu z Wilsonom 9. decembra 1919) kot pa so jih pozneje v Rapallu.

Na pariški mirovni konferenci se je Sonnino (njegove »trmoglavosti in zlobnosti« ni moč opisati, piše v svojem dnevniku tajnik britanske delegacije H. Nicolson) takoj spopadel, kakor razčlenjuje njegov nastop F. Chabod, s stvarnostjo, ki je ni znal ali hotel priznati prej: italijansko stališče je ostalo privezано na njegov londonski pakt.¹⁴ T. Tittoni, ki je za njim prevzel resor zunanjega ministrstva, se je pritoževal, da jih je Sonnino prikoval na nekaj sten na Jadranskem morju, pozabil pa je na vse drugo, kar je nekaj vredno.¹⁵ Italija je nastopila na mirovni konferenci v Parizu z maksimalnim programom (italijanski memorandum 7. februarja 1919), s katerim je zahtevala razen tistega, kar naj bi dobila po londonskem paktu, še Reko. To raztegnitev svojih zahtev so italijanski predstavniki argumentirali, »da lahko le popolna posest Reke izpolni program protinemške obrambe Jadrana«.¹⁶

V tem okviru ni moč podrobneje razčlenjevati takratnih italijanskih notranjih razmer, vzrokov, ki so privedli, da je nacionalistično usmerjeni tisk prednjačil v filipikah o »pohabljeni zmagi« in nastopal s tezo, »da je bila Italija v tej vojni ne glede na velikanske žrtve ogoljufana«. Gre pa predvsem za gospodarsko-socialne korenine: povprečni dohodek na prebivalca je znašal v obdobju 1911—1913, kakor navaja F. Chabod, v ZDA 549, v Veliki Britaniji dosegel ta indeks 481, v Franciji 351, v Nemčiji 301, medtem ko v Italiji samo 158.¹⁷ Italijanska država je bila po prvi svetovni vojni razvalina (prispodoba A. Gramscija): ni več funkcionirala, ker ni funkcionirala ne industrijska ne kmečka proizvodnja. D'Annunzio je s svojimi legionarji (predhodniki fašizma) 12. septembra 1919 okupiral Reko in razglasil njeno priključitev k Italiji. Takratna uradna Italija se ga sicer formalno odreka, vendar je prišlo do te ekspedicije v sporazumu z nekaterimi italijanskimi vojaškimi krogi, da bi izzigrali sklepe medzavezniške komisije.

¹⁴ *Federico Chabod*, *L'Italia contemporanea (1918—1948)*, Torino 1961, 23, 24.

¹⁵ *Gl. Carlo Sforza*, *Nikola Pašić*, Beograd 1937, 259.

¹⁶ *Gl. Amadeo Giannini*, *Documenti per la storia dei rapporti tra l'Italia e la Jugoslavia*, Roma 1934, 13 in druge.

¹⁷ *L'Italia contemporanea (1918—1948)*, Torino 1961, str. 27.

Po Wilsonovem umiku iz neposrednih pogajanj pa se je položaj kraljevine SHS še poslabšal, čeprav se je medtem odrekla večjemu delu Istre (seveda tudi Trstu in Gorici) ter sprejela internacionalizacijo Reke. Velika Britanija in Francija sta zdaj prepustili vso zadevo neposredno Jugoslaviji in Italiji. Formula direktnih razgovorov je bila za komaj rojeno kraljevino SHS skrajno neugodna. Italija je imela namreč nekaj odločilnih prednosti. Pod njeno vojaško okupacijo je bil pretežni del spornih območij, ki jih je zahtevala, razen tega pa si je italijanska diplomacija zagotovila politično podporo Anglije in Francije ob izolaciji Amerike. Italijanski predstavniki so zagrozili, da bodo enostransko anektirali območja, ki so jih zahtevali, kolikor Jugoslavija ne bi sprejela njihovih zahtev, pri čemer so jih podpirali zavezniki.¹⁸ Še tik pred odhodom iz Beograda so izvedli pritisk na jugoslovansko delegacijo z depešo, da bo lahko Italija svobodno razpolagala z ozemlji, ki jih ji priznava londonska pogodba, če ne bi prišlo do sporazuma.¹⁹ Če k temu dodamo že omenjeno notranjo šibkost države, pa gibanje hrvatskih separatistov, ki so ga podpihovali italijanski vojaški krogi, dalje grožnje madžarskih iredentistov in nevarnost habsburške restavracije, je bilo pač jasno, da se bodo razgovori v Rapallu končali z jugoslovansko kapitulacijo.²⁰

Pogodba, sklenjena v Rapallu 12. novembra 1920, je prisodila Italiji Goriško – Gradiščansko, Trst z okolico, del Notranjske, Istro brez dela občine Kastav in otoka Krka ter v Dalmaciji mesto Zadar in otoka Lastovo ter Palagružo, medtem ko naj bi Reka postala »svobodna, neodvisna država«. Podpisali so še protihabsburško konvencijo, zunanja ministra pa sta izmenjala pismi, da sodi pristanišče Baroš k Sušaku, se pravi k Jugoslaviji. Značilno je pri tem, da je rapalska razmejitev v veliki meri sovpadala s črto premirja iz leta 1918. Še posebej pa je umestno opozoriti, da je bila razmejitev, ki jo je jugoslovanskim narodom oktroirala Giolitti-Sforzova vlada, na slovenskem območju bistveno neugodnejša celo v primerjavi s črto londonskega pakta, saj je dobila Italija preko nje Trbiž, Postojno in Snežnik. Slovenski narod je bil, kakor je to ocenil E. Kardelj, po Rapallu »ponovno in še usodnejše razkosan«.²¹

Na osnovi rimskega dogovora 27. januarja 1924 je Italija naposled anektirala še Reko, medtem ko je luka Baroš pripadla Jugoslaviji. Tako je Italija v celoti dobila ozemlje z 8 766 kvadratnimi kilometri in prek 200 občinami. Po podatkih štetja iz leta 1910 je bilo na tem območju skupno 935 807 prebivalcev, od tega 323 313 Slovencev, 149 510 Hrvatov in

¹⁸ Kakor je zabeležil takratni italijanski ministrski predsednik G. Giolitti (Memorie della mia vita, Garzanti Ed 1945, str. 578, 579), »je britanski ministrski predsednik Lloyd George izjavil italijanskemu ambasadorju v Londonu, da bi on, kolikor razgovori ne uspejo, takoj okupiral vse tisto, kar želi Italija zadržati, a ostalo bi evakuiral.«

¹⁹ Iz beležke takratnega jugoslovanskega zunanjega ministra A. Trumbića (Rapalski ugovor, 30, 31).

²⁰ Gl. B. Krizman, Predigra konferencije u Rapallu, *Zadarska revija*, št. 1, 1958.

²¹ Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957, Predgovor k prvi izdaji, str. V.

61 199 tujih državljanov.²² V okviru te nove razmejitve naj bi bila funkcija priključenega Trsta izrazito ofenzivna. Trst naj bi torej bil italijansko mostišče v Podonavje in na Balkan, ki ga je štela italijanska diplomacija spričo šibkosti držav na tem območju za eno izmed klasičnih torišč italijanske politične in gospodarske ekspanzije. »Prepričan sem bil«, razlaga C. Sforza, »v premoč Italije in sem zato hotel, čim sem po Sonninu prišel na oblast, odpreti na stečaj vrata italijanskemu vplivu na Vzhodu.«²³

Italijanska diplomacija si je konsekventno prizadevala oslabiti mednarodni položaj nove kraljevine SHS. Če se omejimo na značilen primer: italijanski uradni krogi so argumentirali svoje pretenzije po »strateški vzhodni meji« tudi z nevarnostjo habsburške restavracije, vendar so ob določanju naše severne meje povsem podprli avstrijske zahteve.²⁴ Italija bi se pač lahko zagotovila politični in gospodarski patronat le nad šibko državo. Sforza zameri Mussoliniju, »da ni razumel prave vsebine rapalske pogodbe, ko jo je štel samo za ugoden položaj med premirjem in čakanjem, s katerega lahko odskoči kakor hitro bi se zdelo možno uničenje Jugoslavije.«²⁵ Mussolinijevo politiko do jadranske sosedbe je sicer mogoče razdeliti v več obdobj, saj je sklepal z Beogradom celo »pakte o prijateljstvu« (prvi 27. januarja 1924 in drugi 25. marca 1937), vendar pa je to bila samo občasna sprememba taktike, politično manevriranje, medtem ko je ostala osnovna koncepcija nasprenjena: razkosati Jugoslavijo (to namero med drugim potrjuje konstantna italijanska podpora ustaškim separatistom)²⁶ na majhne, po možnosti vazalne državice (koncept S. Sonnina), ker bi lahko šele to omogočilo fašističnim militaristom, da tudi ozemeljsko razširijo oporišče za prodiranje proti Vzhodu, s tem pa tudi splošno zaledje za izvedbo načrtov italijanskega imperialističnega razširjanja v Sredozemlju in v Afriki.

²² Lavo Čermelj, Bilanca našega naroda za mejami, Ob dvajsetletnici Jugoslavije (Zbornik), Ljubljana 1938, 203, 204.

²³ Neimari savremene Evrope, Beograd 1933, str. 249.

²⁴ Italija ni le v plebiscitni komisiji na vse možne načine podpirala avstrijske interese, marveč je celo zadnji dan pred plebiscitom, ko je italijanska delegacija računala z jugoslovansko zmago, svetovala Avstrijcem, da izzovejo incidente, ki bi jih nato izkoristila italijanska delegacija kot pretvezo, da zapusti Koroško. Po avstrijski zmagi pa je milanski dnevnik »Corriere della sera« (povzeto po Koroško Koroščem, št. 58, Celovec, 30. oktobra 1920) pisal, da je zmaga Avstrijcem na Koroškem »najboljše znamenje za bodoče razprave o jadranskem vprašanju«.

²⁵ Jugoslavija, Milano — Roma, 1948, str. 169.

²⁶ Italija je nudila varno pribežališče A. Paveliću, ko je 1. septembra 1929 izročil Društvu narodov memorandum, v katerem napoveduje brezobziren subverziven boj za odcep od Srbije in ustanovitev samostojne hrvatske države. Konec leta 1931 so bili ustanovljeni ustaški teroristični centri v Janka Puzti na Madžarskem in v bližini Borgotara, Brescine in Ancone v Italiji, skladišča orožja in municije v Avstriji. Po pričanju Aloisija, šefa Mussolinijevega kabineta, na procesu proti Roatti januarja 1945 v Rimu, so bili ustaši podrejeni neposredno Mussoliniju in njegovemu kabinetu. Za njihove zadeve je bil poverjen član zunanjega ministrstva Cortese, ki je skrbel za zvezo s policijo in drugimi ministrstvi. Na procesu se je tudi pokazalo, da so vsi stroški za ustaše bili kriti iz tajnih fondov italijanskega zunanjega ministrstva in da je bil ustašem dodeljen v zaščito posebni oddelek karabinerjev (G. Salvemini, Mussolini

II.

Italijansko-jugoslovanski pakt 25. marca 1937, ki sta ga sklenila M. Stojadinović in G. Ciano, je bil, kakor vrednoti C. Galli, »popolnoma neiskren, zadnja Mussolinijeva prevara«. ²⁷ Rimska zagotavljanja o prijateljstvu so bila še zadnji manevar večjega obsega italijanske diplomacije, ki je odložila (sicer za zelo kratek čas) neposredno uresničenje svojih protijugoslovanskih aspiracij. Osnovna koncepcija v medsebojnih odnosih med obema vojnama je bila z italijanske strani imperialistična politika z ekstremistično nacionalističnimi gesli, ki so imela korenine v že omenjenem stališču o »pohabljeni zmagi«, kakor so to začeli razglašati italijanski nacionalistični krogi, ko Versailles ni izpolnil njihovih pričakovanj. To je bilo v bistvu nadaljevanje politike londonskega pakta, tokrat v spremenjenih razmerah, ko je Italija sorazmerno razvila svojo industrijo in tudi uradno razglasila imperialistični boj za »življenski prostor« kot osrednji cilj svoje zunanje politike.

»Premor« (po sporazumu leta 1937 pa je bil zares kratek. Po podpisu vojaškega pakta z Nemčijo (22. maja 1939) je Mussolini 30. maja poslal Hitlerju zaupni memorandum, v katerem (točka 7) zagovarja stališče, da bi bilo treba v primeru vojne že v prvih urah okupirati vse Podonavje in Balkan. »Mussolini«, beleži G. Ciano v svojem Dnevniku dne 26. maja 1939, »je ves obseden z mislijo na razbitje Jugoslavije in priključitev hrvaškega kraljestva«. ²⁸ Septembra leta 1940 so zbrali Italijani, kakor piše M. Roatta, med Trbižem in Reko dve armadi z eno v rezervi, ki so štele skupno 37 divizij in 38 skupin težkega topništva. »To pripravljeno delo«, ocenjuje Roatta »je bilo najbolj obsežno in najbolj temeljito, kakor jih je opravila italijanska vojska med vojno.« ²⁹ 19. septembra 1940 izjavlja Mussolini Ribbentropu, da je Italija zbrala na jugoslovanski meji 500 tisoč, na grški pa 200 tisoč mož. ³⁰ Napad na Jugoslavijo je odložila italijanska agresija proti Grčiji. 12. oktobra 1940 je Hitler vkorakal v Romunijo, ne da bi o tem prej obvestil Mussolinija, ki je bil besen zaradi tega postavljanja pred izvršeno dejstvo. »Tokrat pa bo plačal z istim denarjem in iz časopisov bo zvedel, da sem zasedel Grčijo,« je grozil. ³¹ Nemškemu napredovanju v vzhodni Evropi naj bi odgovarjalo italijansko napredovanje v Sredozemlju. ³² 28. oktobra 1940 je Italija res napadla Grčijo. V Rimu so menili, da bo to le nekakšen »kazenski spehod« do Aten, akcija pa se je spremenila v hud italijanski poraz.

Ena izmed bistvenih značilnosti zunanje politike stare Jugoslavije je bila njena odvisnost zdaj od te zdaj one skupine velikih sil. »S polomom Münchenske antisovjetske strategije zahodnih sil,« piše E. Kardelj, »je bila pokopana tudi zunanja politika prozahodno orientiranega dela srbske in druge jugoslovanske buržoazije. Pronemške struje pa so se, na-

²⁷ La politica serba per un accordo con l'Italia, Mondo europeo, št. 4, 1946.

²⁸ Diario vol. I, Milano 1948, str. 106.

²⁹ Otto milioni di baionette, Mondadori Ed. 1946, 117 in druge.

³⁰ B. Krizman, Hitlerov »plan 25« proti Jugoslavije, 37.

³¹ Diario vol. I, 314.

³² Raffaele Guariglia, Ricordi, Napoli 1950, 479.

sprotno, krepile. Jugoslovanska buržoazija je postopoma kapitulirala, dokler se ni marca leta 1941, čeprav z nekimi rezervami, s katerimi si je pustila odprto majhno, dejansko popolnoma neuporabno okence proti Zahodu — tudi formalno priključila Hitlerjevemu bloku.«³³ Ogorčen ljudski odpor proti pristopu k Trojnemu paktu (25. marca 1941) je zrušil vlado D. Cvetkovića (27. marca). Še isti dan je Hitler podpisal načrt napada na Jugoslavijo (navodilo št. 25). Osrednja naloga italijanske vojske v agresiji proti Jugoslaviji je bila zavarovati bok nemške ofenzivne skupine Graz z napredovanjem k črti Split—Jajce. Naloga druge italijanske armade, razporejene okoli Trsta, pa je bila, da veže jugoslovanske sile na tem sektorju in se nato priključi nastopanju druge nemške armade. Trst je imel torej funkcijo enega izmed pomembnih italijanskih oporišč za napad na Jugoslavijo.³⁴ Ko sta si predhodno zagotovili sodelovanje madžarskih in bolgarskih sil, sta Nemčija in Italija začeli 6. aprila 1941 agresijo proti Jugoslaviji z nenadnim napadom (brez predhodne vojne napovedi); Luftwaffe pa je teroristično bombardirala Beograd. »Invazija je bila tako hitra,« ugotavlja nürnberška sodba, »da ni bilo časa inscenirati kakršen koli 'incident', kakor se je to navadno delalo, ali da bi našli in objavili ustrežajoča 'politična' pojasnila.«³⁵

Tako dolgo gojene italijanske aspiracije po razkosanju Jugoslavije so se zdaj uresničile. Agresija, ki sta jo Nemčija in Italija neposredno pripravljali že od avgusta 1939, je Mussoliniju omogočila, da je dosegel tisto, kar se ni posrečilo Sonninu z njegovim londonskim paktom. 21. in 22. aprila 1941 sta se sestala na Dunaju Ciano in Ribbentrop, da bi razdelila jugoslovanski plen. Nemčija se je strinjala z razdelitvijo (razmejitvo med tkim. »NDH« in Italijo) Dalmacije, s katero je dobila Italija del Hrvatskega Primorja in Dalmacije z otoki.³⁶ Spoletski vojvoda iz savojske hiše pa je bil designiran za »hrvatskega kralja«. Italija je priključila tudi del Slovenije.³⁷ (Kr. dekret od 3. maja 1941 je razglasil Ljubljansko pokrajino za sestavni del kraljevine Italije).³⁸ Italija je namreč v razdobju med obema vojnama čutila neprirrodnost gospodarskega položaja Trsta in eden izmed elementov italijanske agresije proti Jugoslaviji je bila tudi težnja za razširitev njegovega neposrednega zaledja. Italija je okupirala dele Hrvatske, Bosne, Hercegovine ter Črno Goro. Albaniji, ki je bila

³³ Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957, str. XVII, XVIII.

³⁴ Ko so Nemci že globoko vdrli na jugoslovansko ozemlje, si italijanska vojska, vzlic očitemu notranjemu razsulu v Jugoslaviji, še ni upala prestopiti meje. Italijanski general Zanussi, ki je bil takrat v spremstvu načelnika italijanskega generalnega štaba, piše, »da je bila potrebna osebna intervencija generala Roatte, da so prišli Italijani v Ljubljano pred Nemci, ki so medtem že preplavili pol Jugoslavije.«

³⁵ Nürnberška presuda, Beograd 1948, 77.

³⁶ Italija je priključila okraje Kastav, Sušak, Čabar, del okraja Delnice, vse otoke zadrškega otočja, območje Šibenika in Trogira, Split, dalje otoke Brač, Hvar, Čiovo, Drvenik, Solto, Vis, Korčulo, Mljet ter več manjših otokov, kakor tudi Boko Kotrsko. Razen tega je bila Hrvatska dolžna demilitarizirati ves svoj del obmorskega območja in ni smela imeti vojne mornarice (gl. Medunarodni ugovori NDH 1941, str. 49—53).

³⁷ Gre za območje 4 550,6 km² s 336 279 prebivalci, ki sicer postane sestavni del Italije, vendar pa je ostala stara italijansko-jugoslovanska meja še naprej zaprta za prebivalstvo novo priključene pokrajine.

formalno v realni uniji z Italijo, dejansko pa od nje anektirana, so priključili Kosovo ter zahodni del Makedonije.³⁹

Italijanski okupatorji so se v Jugoslaviji že od samega začetka vojaško znašli v položaju, ki jih ni dosti manj zaposloval kot vojna v Afriki. Prisiljeni so bili že po nekaj mesecih vojne voditi proti partizanskim odredom obsežne operacije ob široki podpori topništva in letalstva. Jugoslavija je v obdobju vse vojne vezala 16—20 italijanskih divizij,⁴⁰ kar je v veliki meri olajšalo zavezniške akcije v Afriki in Sredozemlju sploh. Z zavzetjem Tunisa (13. maja 1943) so bile sile osi vržene z afriškega kontinenta, čemur je sledila 10. julija 1943 zavezniška invazija na Sicilijo in 1. septembra 1943 izkrčanje na Apeninskem polotoku pri Reggio Calabria. Ti porazi so vojaško prisilili fašistično Italijo k vdaji, saj ni bila niti materialno niti moralno pripravljena na daljšo vojno. 25. julija 1943 so strmoglavili Mussolinija in je novo italijansko vlado sestavil bivši načelnik generalštaba P. Badoglio. 3. avgusta je navezala italijanska diplomacija stike z zavezniki za sklenitev premirja. 3. septembra 1943 je general Castellano podpisal v bližini Sirakuz na Siciliji akt o predaji, kar so objavili šele pet dni kasneje (8. septembra). Italija je brezpogojno kapitulirala in vse določbe premirja (29. septembra 1943 je podpisal takratni predsednik vlade P. Badoglio na Malti tako imenovano »dolgo premirje«) so bile zasnovane tako, da so zagotovile vrhovnemu poveljniku zavezniških sil absolutno oblast in popolno nadzorstvo nad slehernim območjem, ki je bilo kakor koli povezano z nadaljevanjem vojne. Sile NOV in POJ so v trenutku kapitulacije razorožile deset italijanskih divizij. Tako so se v ruševinah končale Mussolinijeve pretenzije, ki so jih pred njim gojili že nacionalistični maksimalisti, o oblikovanju širokega italijanskega mostišča na vzhodni jadranski obali kot izhodišča za strateško, politično in gospodarsko obvladanje Srednje Evrope in Balkana. Ostale so le izredno težke posledice dve in polletne italijanske okupacije naših krajev.⁴¹

10. novembra 1943 je šef tako imenovane »NDH« razveljavil vse pogodbe, sklenjene z Italijo, in razglasil suverenost svoje marionetne države nad območji, ki so bila leta 1941 odstopljena Italiji, razen tega pa še nad Reko, Zadrom in hrvatskim delom Istre. Sicer pa so prevzeli nad nekaterimi izmed teh območij upravo Nemci, ki so z razglasom tako imenovanega vrhovnega komisarja, koroškega gauleiterja Rainerja (odredba o izvajanju javne oblasti po visokem komisarju) z dne 1. oktobra 1943 ustanovili operacijsko področje »Adriatisches Küstenland« s sedežem v Trstu, ki je zaje-

³⁹ Nemčija si je prisvojila del Slovenije ter okupirala ostali del Hrvaške, Bosne in Hercegovine ter pretežni del Srbije, medtem ko je bil Banat pod neposredno nemško upravo. Madžari so anektirali Bačko, Baranjo in Prekmurje, a okupirali Medimurje. Bolgarija je anektirala večji del Makedonije in jugovzhodno Srbijo.

⁴⁰ Gl. poročilo maršala Tita na II. zasedanju AVNOJ 29. novembra 1943 (Borba za osvoboditev Jugoslavije, Beograd 1945, 158).

⁴¹ Sporočilo reparacijske komisije o škodi, ki so jo narodom Jugoslavije povzročile italijanske okupacijske sile, navaja: 437 956 oseb ubitih, 131 250 oseb onesposobljenih za delo, 109 512 zaprtih in odpeljanih v koncentracijska taborišča, 84 512 odpeljanih na prisilno delo, 122 430 razseljenih in 87 215 prisilno mobiliziranih. Škoda, ki jo je povzročila italijanska okupacija, pa je bila ocenjena na 10 milijard dolarjev (Borba, 11. aprila 1946).

malo furlansko, goriško, tržaško, istrsko, reško in ljubljansko provinco.⁴² Ustanovitev operacijskih območij (na politično in operativno pomembnih območjih), kakršni sta bili »Adriatisches Küstenland« in »Operationszone Alpenvorland« (Poadižje), je bilo sklenjeno na sestanku pri Hitlerju 12. septembra 1943, saj sta omenjeni območji povezovali balkansko z italijansko fronto (Jadransko Primorje) ter Nemčijo z Italijo (Poadižje). Pravni status teh območij sicer ni bil natančneje opredeljen, vendar so iz kasnejših nemških oblastvenih ukrepov dokaz nedvoumno razvidne aneksionistične tendence.⁴³

Fašizem je bil tolčen tudi na partizanski fronti vzhodni meji, ugotavlja med drugim italijanski zgodovinar E. Apih, in je 25. julij tudi na območju Julijske krajine logičen zaključek dogodkov, ki so pogojili in so značilni za njegovih dvajset let življenja.⁴⁴ Značilnost protifašističnega boja na tem območju po italijanski agresiji proti Jugoslaviji je bila v tesni povezanosti pravilne rešitve nacionalnega vprašanja z izpolnitvijo elementarnih demokratičnih in socialnih zahtev. Osvobodilna fronta je namreč leta 1941 našla pripravljena tla.⁴⁵

Množični priliv v vrste osvobodilne vojske je bil spontan plebiscit, s katerim se je primorsko ljudstvo izreklo za samoodločbo in združitev z rojaki v matični deželi. Gre za eno kakor ugotavlja F. Zwitter, najbolj heroičnih poglavij v slovenski zgodovini.⁴⁶ »Noben drug narod,« vrednoti A. J. P. Taylor, ni učinkovitejše branil svojih pravic kakor Slovani, zahodno od Julijskih Alp. Britanska javnost ima rada plebiscite. Tu pa že dvajset let traja plebiscit, nenehno narodno glasovanje, v katerega ni moč dvomiti. Slovenci niso nikoli privolili, da umrejo kot narod, se niso nikoli sprijaznili z italijansko oblastjo.⁴⁷

⁴² Gl. Verordnungs- und Amtsblatt des Obersten Kommissars in der Operationszone »Adriatisches Küstenland«, Trst, kos 1, z dne 15. oktobra 1943; dalje tudi kos 2, 3 in 4.

⁴³ F. Rainer, ki je sam izvajal celotno civilno in javno oblast na tem območju, je izdal 19. oktobra 1943 odredbo o »izvrševanju sodstva na operacijskem območju Jadransko Primorje«, s katero so bile odpravljene sodne instance izven območja, razen tega pa ustanovljeno »posebno sodišče za javno varnost«, pri čemer so sodišča izdajala sodbe le »v imenu zakona« (čl. 1). Tri dni kasneje (22. oktobra) je izdal odredbo o postavitvi nemških svetovalcev v pokrajinah, ki naj bi vskladili celotno poslovanje z njegovimi navodili in ki so imeli pravico izdajati tudi navodila prefektom (čl. 2). Posebej značilni pa sta odredbi z dne 29. novembra in 6. decembra 1943, ki daleč presejata vpliv okupatorjeve pristojnosti po mednarodnem pravu. Prva je na področju »Jadranskega Primorja« vpeljala obvezno vojaško službo (Kriegsdienstpflicht), druga pa je ustanovila »domobranske oddelke« pod vodstvom višjih voditeljev SS in policije. Rainerjeva odredba z dne 29. novembra je sicer dopuščala tudi možnost nabiranja prostovoljcev za Mussolinijevo vojsko, vendar pa so kasneje določili, da njihovo število ne sme preseгati 5 odstotkov vseh, ki so bili vpoklicani v vojno službo in še ti so morali zapustiti operacijsko cono in oditi v Mussolinijevo republiko — Repubblica sociale, Salò.

⁴⁴ Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918—1943), Bari 1966, 446.

⁴⁵ V letih 1939 in 1940 torej že lahko govorimo o enotni protifašistični fronti med Slovenci v Julijski krajini, ugotavlja med drugim M. Kacin-Wohinz (Protifašistično gibanje v Julijski krajini, Znanstveno posvetovanje o OF slovenskega naroda ob njeni 25-letnici, Ljubljana, aprila 1966), in je obstajala delovna zveza med komunistično, liberalno-nacionalistično in krščansko socialno mladino, obstajala je zveza med radikalno nacionalistično strujo in komunistično organizacijo. Na Krasu v goriški in tržaški okolici, kjer je bila komunistična stranka močnejša, so bile protifašistične skupine pod vplivom komunistov.

⁴⁶ Primorsko vprašanje v luči zgodovinskih dejstev, Srečanja, št. 19, 1969.

⁴⁷ Trieste, New York 1945; 13.

III.

Naloga IV. armade JA, ki je bila ustanovljena 1. marca 1945, je bila razbiti sovražnika na fronti med Uno in morjem ter skozi Liko, Hrvaško Primorje, Gorski kotar in Istro prodrati na Sočo. Ko so enote IV. armade dosegle 20. aprila 1945 mejo Istre, je generalštab ukazal, naj energično nadaljujejo napredovanje proti Trstu. Intervencija vrhovnega poveljnika (27. aprila)⁴⁸ je, kakor piše general P. Tomac, zelo pospešila dogodke.⁴⁹ 28. aprila so začele prodirati proti Trstu tudi enote IX. korpusa NOVJ. 29. aprila so začele tudi enote komande mesta široko akcijo in so v kratkem času očistile precejšnje del mesta ter izolirale sovražnika predvsem v gradu sv. Justa.⁵⁰ 30. aprila so jugoslovanske enote že povsem obkrožile Trst, naslednji dan pa so z vseh strani vpadle v mesto. 1. maja 1945 so enote 31. divizije IX. slovenskega korpusa NOV (v celotni operaciji kot sploh v osvoboditvi Primorja je imela ta enota izredno pomembno vlogo)⁵¹ zavzele Tržič in Gorico ter prodrle v široki fronti na reko Sočo,⁵² kjer so enote Gradnikove brigade prišle pri Ronkih (1. maja 1945) v stik z enotami 2. novozelandske divizije pod poveljstvom generala Freyberga.⁵³

V ozadju so Nemci nadaljevali brezupen odpor na reški fronti, še nepovezano pa so se branili na nekaterih posameznih točkah v Trstu (na Opčinah in v nekaterih zgradbah središča mesta), kjer so vztrajno nadaljevali odpor z upanjem, da bodo pričakali Angloameričane in da se

⁴⁸ Tega dne je vrhovni poveljnik JA poslal poveljstvu IV. armade povelje, naj na severu sestavi iz 20., 29. in 13. divizije posebno skupino in z njo odločno prodira proti Trstu, okrog Trsta pa je treba uporabiti 43. divizijo ter 30. in 31. slovensko divizijo IX. korpusa, ki naj že sedaj začne z uvodnimi boji za Trst.

⁴⁹ Slovensko Primorje in Istra (Zbornik), Beograd 1953, 492.

⁵⁰ 29. aprila 1945 so enote mesta Trsta prešle v splošni napad. Borbe so se razvile po vsem mestu. Prvi sektor je vodil nočne borbe okoli nemških bunkerjev v Barkovljah. Enote drugega sektorja so zavzele nemško kasarno pri sv. Ivanu, napadle so tudi njihovo trdnjavo sv. Justa, ki je bila likvidirana šele po prihodu naše vojske (JA — op. pisca) in zaveznikov ter zavzele zgradbo občine na Trgu enotnosti. Enote tretjega sektorja so zavzele tovarno olja Gaslini, arzenal, ladjedelnico sv. Marka, centralno bolnico in kasarno črnih brigad. Enote četrtega sektorja so zavzele livarno Ilvo in rafinerijo pri sv. Soboti. Zavzele so tudi znani zapor Rižarno in razorožile okoli 600 Nemcev, ki so prihajali iz Istre« (Oslobodilački pohod na Trst, 275).

⁵¹ »Osvoboditev tistega dela Slovenije, ki ga je zasužnjila fašistična Italija,« je izjavil takratni poveljnik IV. armade P. Drapšin, »je skupno delo borcev IV. armade, toda na prvem mestu je to velika zasluga slovenskega IX. korpusa«.

⁵² 1. maja je 4. brigada 31. divizije zgodaj zjutraj napadla Gorico ter jo zavzela, pri čemer je zajela posadko. 3. in 16. brigade pa sta po daljši borbi zasedli Tržič in prodrli na Sočo. Po izvršeni operaciji je 7. brigada že 2. maja začela zjutraj prodirati iz Gorice na območje onstran Soče (AINV).

⁵³ Takratni poveljnik IX. korpusa polkovnik J. Borštnar je izjavil naslednje o srečanju z generalom Freybergom: »Bataljon, ki je krenil proti Zagradu, je med Ronki z Zagradom srečal zavezniško motorizirano kolono — 2. novozelandsko divizijo, ki je prek Soče prodirala proti Tržiču. To je bilo 1. maja ob pol dveh popoldne. Enote 31. divizije so zavzele Tržič pred 2. novozelandsko divizijo. V Tržiču se je ta divizija ustavila in njen komandant general Freyberg je zaprosil za sprejem pri komandantu korpusa. Ker sem bil takrat s štabom korpusa v Koprivi na Krasu, sem sprejem določil za naslednji dan 2. maja, ob enajstih v mestni palači v Tržiču. Takrat sva se srečala in general Freyberg mi je čestital k uspehu. Istega dne proti večeru je njegova divizija nadaljevala pot proti Trstu« (Naša obramba, št. 4, april 1970).

bodo njim predali.⁵⁴ »Wehrmacht« se je torej v Julijski krajini zagrizeno borila proti našim enotam v času, ko se je nemška vojska v Italiji 29. aprila 1945 že predala zaveznikom.⁵⁵ Očitno je bil njihov namen vztrajati tako dolgo, da bi se lahko predali angloameriškim enotam. To je uspelo nemški posadki na gradu sv. Justa (2. maja),⁵⁶ medtem ko so se bili Nemci na sodišču prisiljeni (3. maja) predati našim enotam.⁵⁷ Ko so 2. maja 1945 prispele v Trst novozelandske enote (istega dne so zavezniške motorizirane enote prišle tudi v Gorico), je bil nemški odpor (razen v prej omenjenih izoliranih oporiščih) že zlomljen. Novozelandski so, kakor navaja C. R. S. Harris, zasedli doke in pristanišča, ostalo so držali Jugoslovani že od prej.⁵⁸ To priznava tudi obveščevalni oficir novozelandske divizije G. Cox, ki piše, da je jugoslovanska IV. armada prispela v predmestje Trsta v noči od 29. na 30. april, v isti noči, ko so Novozelandski prispeli iz Benetije do reke Piave. V mestu samem so bili boji 30. aprila in 1. maja. Nemci so skušali zadržati napredovanje Titovih sil s hudim ognjem iz obalskih baterij in vojnih ladij. 2. maja, ko smo prispeli na kraj sam, je bil odpor omejen na nekoliko točk, kjer smo prišli v stik z Nemci, vojne ladje (nemške — op. pisca) pa so se umaknile v Benetke.⁵⁹ Spričo teh dejstev o poteku vojaških operacij za zavzete Trsta je izzvalo tem večje presenečenje dnevno povelje (3. maja 1945) zavezniškega poveljnika za Sredozemlje feldmaršala Alexandra, da so novozelandske enote zavzele Trst in Gorico. Jugoslovanski generalštab je v zvezi s tem (4. maja 1945) izdal poročilo, da so Trst in Gorico osvobodile že 1. maja jugoslovanske čete. Sporočilo zavezniškega poveljstva za Sredozemlje dan kasneje (5. maja) popravlja to netočno verzijo in priznava, da so bile v trenutku vkorakanja novozelandskih čet v tržaško pristanišče tam že enote maršala Tita. Kolikor povzamemo osrednje elemente: poraz nacistično-fašističnih sil v Julijski krajini, osvoboditev Primorja in Trsta (1. maja 1945) je posledica predvsem dveh dejavnikov. Prvič je to logični zaključek osvobodilnorevolucionarne splošne vstaje, ki je na tem območju zajela veliko večino slovenskega in hrvatskega ter pomemben del prebivalstva italijanske narodnosti in tako v skupnem boju oblikovala temelje novemu sožitju med obema narodoma, ter drugič, strateško učinkovito izvedene akcije enot jugoslovanske armade, ki so

⁵⁴ Slovensko Primorje in Istra (Zbornik), Beograd 1953, 497.

⁵⁵ 9. aprila 1945 se je začela ofenziva V. ameriške in VIII. britanske armade. Po desetih dneh sta razbili nemško obrambo in prodrli do reke Pad. 21. so zavzeli Bologno ter 26. aprila prispeli na Piavo. 29. aprila 1945 je nemška vojska kapitulirala, pri čemer je bilo ujetih okoli 120 tisoč vojakov.

⁵⁶ »Ob 12 uri so se začeli razgovori za predajo trdnjave, do teh pa naj bi prišlo ob 17. uri; toda ta trenutek so prispeli zavezniški tanki z nekim angleškim majorjem in pod videzom pregovorov prodrli do vzhoda in trdnjavo. Zavezniški oficirji so zatem odšli v trdnjavo na svojo roko, brez sporazuma z nami (jugoslovansko armado — op. pisca) in sprejeli predajo sovražne posadke, ki je štela okoli 150 moč« (Osvobodilaški pohod na Trst, 266).

⁵⁷ Na Opčinah so se Nemci nadjle borili, da bi se predali zaveznikom. O tem so se tudi že pogajali z novozelandskim kapetanom, vendar je poveljnik 20. divizije to preprečil in so se nato Nemci (29 oficirjev, 2 682 podoficirjev in vojakov ter 300 ranjencev) predali našim enotam, kar je pomenilo konec sovražnega odpora na tržaškem območju.

⁵⁸ Allied military administration of Italy 1943—1945, London 1957, 334.

⁵⁹ The road to Trieste, London 1947, 193—199.

ob podpori slovenskih in italijanskih antifašistov Trsta zlomile 1. maja 1945 glavni nemški odpor v mestu.

Vprašanje naše zahodne meje še posebej Trsta je že dobilo med drugo svetovno vojno prvorazredni mednarodni politični pomen in je bila njegova geneza tesno povezana s celotnim razvojem mednarodnih odnosov. Posebno Velika Britanija (ZDA so se pridružile temu stališču povsem šele leta 1945, ko je Rooseveltovo zamenjala Trumanova administracija) je štela kontrolo nad Trstom za položaj, od katerega ni samo odvisno, kolikšen naj bi bil po koncu vojne angleški vpliv v Srednji Evropi in na Balkanu, ampak tudi novo splošno ravnotežje sil na tem območju. To je bilo poglavitno politično — strateško ozadje vztrajnega zavzemanja takratnega predsednika britanske vlade Churchilla in angleških vojaških krogov (razne variante v letih 1943 in 1944) za močno vojaško akcijo v Italiji, kar bi omogočilo zasedbo Trsta in prodor skozi ljubljanska vrata v Srednjo Evropo.⁶⁰ Ameriškim odgovornim političnim in vojaškim krogom pa takrat niso ugajali ti koncepti, ker bi prvič, taka vojaška akcija nesmotrno cepila sile in bi utegnila oslabitvi že zasnovani glavni udarec prek Francije v osrčje Nemčije (načrt Overlord) ter drugič, ker so imeli v tem razdobju še resne pridržke o politični umestnosti take strategije.

Strateško dognana, naglo in učinkovito izvedena akcija za razbitje nemške vojske v Julijski krajini je presenetila angloameriške politične in vojaške kroge, ki so računali, da bo zagrizen odpor Nemcev na Reki zaustavil jugoslovansko napredovanje⁶¹ in da bodo njihove enote pred

⁶⁰ Kakor navaja C. L. Sulzberger, je britanska diplomacija v prvih mesecih leta 1943 storila prve konkretne korake, da bi pripravila politične pogoje za vojaško operacijo, s katero bi prodrli skozi ljubljanska vrata na Balkan in v Srednjo Evropo. Pred koncem runizijske kampanje (aprila 1943) so Angleži predložili načrt ofenzive na Balkanu, kar pa so ZDA zavrnile. Osnovno vprašanje na teheranski konferenci treh šefov vlad (od 28. do 30. novembra 1943) je bilo, kje in kako uporabiti ameriške sile, da bi lahko najučinkoviteje udarile. Churchill je vztrajal, da bi glavne sile uporabili preko Italije in Balkana. Toda sprejeli so kot osnovno strateško zamisel, da se izvede glavni udarec z izkrcanjem v zahodni Franciji (operacija Overlord), maja leta 1944.

Ko so se 11. junija 1944 sestali v Londonu (pet dni po izkrcanju v Franciji) načelniki združenih štabov, so britanski predstavniki vnovič zahtevali, da bi preučili zavezniško strategijo v Sredozemlju. Britanski general H. Wilson pa je predlagal, da bi v Italiji nadaljevali ofenzivo do reke Pad in da bi s pomočjo amfibijske operacije zasedli istrski polotok ter nadaljevali operacijo skozi ljubljanska vrata v madžarsko nižino, pri čemer bi Trst, ki dominira nad Severnim Jadranom, dal najboljše možnosti za tako akcijo. Wilson je takrat sodil, da bi tri divizije, izkrcane iz ladij, in dve padalski diviziji zadostovali za zavzetje Trsta v začetku septembra 1944. Američani pa so vnovič zavrnili britansko sugestijo in poudarili, da general Eisenhower odločno terja operacijo »Anvil«, se pravi dodatno izkrcanje v Južni Franciji.

W. Churchill pa je še naprej vztrajal pri svoji zamisli in konec avgusta 1944 pisal Rooseveltu, da bi prihod močne zavezniške vojske v Trst in Istro, v štirih ili petih tednih imel učinek, ki bi bil veliko večji kot zgolj vojaški. Tudi na sestanku v Quebecu (Kanada) z Rooseveltom sredi septembra 1944 je Churchill spet načel to vprašanje z opozorilom, da je potrebno za zavzetje Dunaja in za protikrepe proti prodiranju sovjetske vojske na Balkan, okupirati Istro s Trstom in Reko. Wilsonu so naročili, naj predloži do 10. oktobra načrt za zavzetje Istre s pomočjo izkrcevalnih ladij, ki so že bile v Sredozemlju in o čemer naj bi odločili 15. oktobra 1944.

⁶¹ »Že takrat smo imeli podatke,« piše Tomac (Slovensko Primorje in Istra, str. 494), »da se je lahko v štabu nemškega 97. korpusa čulo mišljenje, da je imela vztrajna obramba na Reki nalogo skaliti naše odnose z zahodnimi zavezniki, ker so mislili, da

jugoslovanskimi zasedle Julijsko krajino. V brzozjavki ameriškemu predsedniku H. Trumanu (27. aprila 1945) se britanski premier W. Churchill pritožuje, da so v Washingtonu z načrti za angloameriško zasedbo Julijske krajine tako neenotno ravnali, da faldmaršal Alexander še vedno nima nikakršnih navodil. Churchill je menil, da se ne sme čakati niti minute, kar je utemeljil s pregovorom, »da tisti, ki prvi pride, tudi prvi melje.«⁶² Značilen je Churchillov komentar (30. aprila) navodila šefov združenih štabov Alexandru, »da je treba načrt kot je le mogoče naglo in tajno izvesti in da bodo predvsem poskušali zavzeti Trst pred Rusi ali Jugoslovani z morske strani.«⁶³ Toda enote novozelandske divizije so prispele v Trst 2. maja 1945 (kakor smo že podrobneje prikazali), ko je bil nemški odpor razen v nekaterih izoliranih oporiščih, že zlomljen. Šele 12. junija 1945, ko so se morale naše enote zaradi anglo-ameriškega pritiska (ZDA so se zdaj povsem pridružile stališču Velike Britanije) umakniti na osnovi dogovora Morgan-Jovanović (9. junija), je prišel Trst docela pod nadzorstvo zahodnih zaveznikov. Ob tem pa velja posebej opozoriti, da ni šlo samo za politični pritisk, ampak za dejansko vojaško grožnjo in bi bil oborožen spopad, kakor je moč presoditi po doslej znanih pričevanjih in dokumentih, neizbežen.

Čisto kratka geneza zaositritve: VIII. britanska armada je bila v stanju pripravljenosti. »20. maja se je napetost znatno povečala,« piše ameriški general Clark, »sklenil sem, da je zaradi zaščite železniške proge iz Trsta do Trbiža bistvenega pomena, da se zavezniške sile pomaknejo nekaj kilometrov naprej na vsej fronti proti Jugoslaviji. To je med drugim pomenilo, da bomo morali zasesti mesto Gorico, ki so jo držali Jugoslovani. Izdal sem ukaz za to operacijo. V istem času so izvedli tudi obsežne priprave za koncentracijo čet.« »Na mojo željo,« piše Truman, »je Marshall vprašal Eisenhowerja, če je v stanju premestiti tri divizije proti Brennerju, oziroma v bližino Trsta. Od admirala Kinga sem zahteval pojasnilo, če lahko premesti enote sredozemskega brodogoja v Jadransko morje in kdaj bi lahko tja prispele. Arnolda sem vprašal, koliko bojnih oddelkov letal lahko oddvoji, in zahteval, da jih drži v stanju pripravljenosti. Marshall je sporočil, da je Eisenhower pripravljen premestiti do pet oklepnihi divizij pod poveljstvom generala Pattona na Brenner, oziroma, če je potrebno proti Italiji. Admiral King je sporočil, da so enote sredozemskega brodogoja pripravljene odpluti v Jadransko morje in general Arnold je sporočil, da lahko mnogi oddelki takoj vzletijo.«⁶⁴ »Umaknili smo se,« pojasnjuje takratno dilemo predsednik Tito, »ker smo se hoteli izogniti slehernemu spopadu. Ali mislite, da nam je SZ takrat pomagala. Motite se, če mislite tako. Danes vam lahko pred tem domom (skupščino — op. pisca) povem, da nismo v obdobju hudega spopada, ali bomo odšli iz Trsta, ali ne, dobili od SZ nobene moralne

je v interesu zahodnih zaveznikov, da ne prekoračimo stare meje. V tem se Nemci niso mnogo zmotili. Sicer pa so mogli to sklepati, ako ne iz drugega, iz pomoči, ki so nam jo dajali zavezniki na morju in v zraku. Vsekakor so opazili, da je njihova pomoč pešala čimbolj smo se približevali stari meji. Pred Reko, na pragu Istre je zavezniška pomoč popolnoma prenehala. Nemške spletke torej niso bile brez osnove.«

⁶² *Harry S. Truman, Memoiren, Bern 1955, 210.*

⁶³ *Prav tam, str. 212.*

⁶⁴ *Truman, Memoiren, 218.*

opore. Po cele noči sem predsedel pri telefonu v pričakovanju, da dobim vsaj kak nasvet. Toda dobili nismo ničesar, ker tudi oni niso bili neposredno zainteresirani.«⁶⁵

Velika Britanija in ZDA sta namreč takrat politično vrednotili Jugoslavijo kot državo pod sovjetskim vplivom in njuna politika je temeljila med drugim na domnevi, da bi Trst v jugoslovanskih rokah pomenil oporišče SZ na Sredozemlju, kar bi negativno vplivalo na njune interese v Srednji Evropi in seveda še posebej v Italiji. Pravzaprav pa je bil to tudi odsev stare miselnosti, ko je na primer britanski diplomat H. Nicolson že po prvi svetovni vojni razlagal, da bi bilo napačno dovoliti Slovanom, da se preveč utrdijo na Balkanu. »Kaj bi počeli z blokom Slovanov od Vladivostoka do Reke, od Gdanska do Samarkanda?«⁶⁶ Sicer pa je kriza, do katere je prišlo maja in junija 1945 zavoljo Trsta, med prvimi neuspehi politike Teherana in Jalte, ko so presojali možnost povojnega koeksistiranja v bolj ali manj natančno določenih razdelitvah vplivnostnih območij in podobnih aranžmajih v glavnem na račun manjših in šibkejših. »Strašna tragedija bi bila« je izjavil predsednik Tito 27. maja 1945, »če bi se morali vnovič boriti za tisto, kar smo v tej vojni izvojevali. Govorilo se je, da je ta vojna pravična vojna in smo jo tudi imeli za takšno. Toda zahtevamo, da naj ima tudi pravičen zaključek, terjamo, da bodi vsak gospodar na svojem, in nočemo plačevati tujih računov. Nočemo biti drobiž za podkupovanje. Nočemo, da nas mešajo v neko politiko interesnih sfer.«⁶⁷

Drastičen primer teh koncepcij je bil dogovor po ključu 50 : 50, kar je pomenilo elementarno negacijo pravice do samoodločbe, zanikanje obveznosti, ki je bila ena izmed poglobitnih programskih načel protihitlerjevske koalicije. V brzojavki Stalinu (23. junija 1945) se je Churchill vnovič vrnil na ta dogodek. Ko pojasnjuje Stalinu angloameriško ravnanje v Julijski krajini, piše, da je bila njuna skupna ideja, ko sta se sestala v Kremlju (oktobra 1944), da si Rusija in Velika Britanija zagotovita svoj vpliv v Jugoslaviji v razmerju 50 : 50. »V resnici pa je zdaj razmerje 90 : 10«, navaja Churchill, in še teh 10 odstotkov nam maršal Tito ostro oporeka.«⁶⁸ Nedvomno je bil to eden izmed osrednjih razlogov, zakaj je bila Jugoslavija v kritičnih dneh majske krize osamljena in je bila prisiljena sprejeti, kar so ji oktroirali. Umik jugoslovanskih črt iz Trsta pomeni konec vojaškega obdobja v tej prvi fazi reševanja tržaškega vprašanja naše zahodne meje, kar pa je vse odločilno vplivalo na poznejši diplomatski boj. »Morganova linija« je med drugim odrezala Trst od svojega neposrednega zaledja. S tem pa je bila tudi ohromljena kakršna koli prožnost v politični funkciji Trsta, ki je ostal odslej paraliziran spričo konfliktnih situacij porajajoče se hladne vojne. Reševanje problema nove jugoslovansko-italijanske meje je namreč že v tem obdobju postalo eno izmed zanesljivih meril, do kod je segel proces zaostrovanja odnosov med nekdanjimi velikimi zavezniki.

⁶⁵ Borba za socialistično demokracijo, VI., Ljubljana, 1956, str. 44.

⁶⁶ Peace making (povzeto po V. Dedijer, Jugoslavija od Versalja do Pariza, Trideset dana, št. 11—12, 1946).

⁶⁷ Slovenski poročevalec, 28. maja 1945.

⁶⁸ The second World War, Volume VI, Triumph and Tragedy, London 1954, 488.

IV.

12. junija 1945 (kakor je to določal 4. člen beograjskega sporazuma) so se jugoslovanske čete umaknile iz Trsta in dela Primorja, zahodno od tako imenovane Morganove črte. 20. junija pa je bil v Devinu podpisan nov sporazum med vrhovnim poveljnikom Jugoslovanske armade in zavezniškim vrhovnim poveljnikom v Sredozemlju, ki je dopolnilno urejal določena posamezna, zlasti gospodarska vprašanja, ki so izhajala iz sporazuma 9. junija. S tem novim dogovorom je bilo določeno (2. člen), da izraz Julijska krajina pomeni italijanske province iz leta 1939: Gorico, Trst, Reko (Kvarner) in Pulj (Istro). To ozemlje se deli v dve coni (A in B), kakor je to določal člen 3. Razen tega je sporazum vseboval več prilog, ki so med drugim urejale pristojnost jugoslovanske misije glede vojnega plena (priloga F), dalje glede nadzorstva nad sidrišči na zahodni obali Istre (priloga E), glede gibanja v obeh conah (priloga Ž), železniškega prometa in ureditve vprašanj, ki se tičejo trgovine in prometa med obema conama (priloga Z), glede jugoslovanske pravice uporabljati pristanišči Trsta in Pulja (priloga I). Sporazum je tudi vseboval Pripombo o civilni upravi Julijske krajine, ki je prišla pod Zavezniško vojaško upravo. Slednja navaja, da je jugoslovanska delegacija v skladu s 3. členom sporazuma, ki je bil podpisan v Beogradu 9. junija 1945, predala memorandum, v katerem je razložila predloge glede civilne uprave ozemlja, ki je prišlo pod Zavezniško vojaško upravo. Anglo-ameriška delegacija ni sprejela teh predlogov in je predložila jugoslovanski delegaciji Aide-mémoire, ki pojasnjuje, kako si zamišlja delo Zavezniške vojaške uprave. Jugoslovanska delegacija je izjavila, da ne more šteti ta Aide-mémoire za zadovoljiv in si je pridržala pravico, sprožiti to vprašanje po diplomatski poti. 22. junija pa je predsednik vlade maršal Tito izjavil, da je bila Jugoslavija prisiljena in da je s težkim srcem privolila v veliko žrtev, ki jo predstavlja umaknitev njenih čet, pri čemer je pristavil, da vprašanje civilne oblasti ostaja še v naprej odprto.

Kakor je razvidno iz dopolnilnega sporazuma (20. junija 1945), anglo-ameriško okupacijsko območje ni zajemalo vsega spornega ozemlja glede katerega je Jugoslavija postavljala svoje ozemeljske zahteve in sicer: videmske pokrajine (Beneške Slovenije) in Kanalske doline. Naša delegacija je že med devinskimi razgovori (junija 1945) zahtevala, da se to območje vključi v angloameriško okupacijsko cono. Vprašanje pa je postalo še bolj pereče, ko je britanski zunanji minister E. Bevin 23. novembra 1945 izjavil v Spodnjem domu, da bodo italijanski vladi izročili upravo italijanskih severnih pokrajin, ki je bila do tedaj z izjemo malega ozemlja v rokah zaveznikov. To je pomenilo, da se bo raztegnila italijanska uprava tudi na Beneško Slovenijo, kjer je bilo po italijanskem uradnem štetju iz leta 1921 33 923 oseb s slovenskim občevalnim jezikom in Kanalsko dolino, ki je bila do prve svetovne vojne sestavni del Koroške. V noči z dne 3. decembra 1945 britanski in ameriški vladi (že med devinskimi razgovori so angloameriški vojaški predstavniki zavrnilo podobno jugoslovansko zahtevo, češ da ne sodi v njihovo pristojnost, marveč da se mora jugoslovanska vlada glede tega obrniti na zavezniški

vlagi) je Jugoslavija ponovno zahtevala, da se vključita Beneška Slovenija in Kanalska dolina v angloameriško okupacijsko cono, vendar je bilo to posredovanje brez uspeha.

Postdamska konferenca (od 17. julija do 2. avgusta 1945), ki je bila zadnji sestanek najvišjih predstavnikov ZDA, SZ in Velike Britanije, je sicer nekolikanj utrdila omajano »zavezniško solidarnost«, zlasti, ker so se relativno popravili odnosi med SZ in ZDA, ki jim je bilo do sodelovanja SZ v vojni proti Japonski. Takratni ameriški predsednik H. Truman je ocenil, »da je bil s tem (ko je SZ obljubila, da bo začela vojno proti Japonski — op. pisca) najneposrednejši smoter njegovega potovanja v Potsdam izpolnjen.«⁶⁹ Toda tisti del sporočila, ki govori o ravni sodelovanja med tremi zmagovitimi silami je bil v primerjavi z ustreznim odstavkom jaltskega sporočila opazno manj optimističen. Ugotovitev o »enostnosti ciljev in akcije« (Jalta) je zdaj zamenjalo »prepričanje, da bodo tri velesile zagotovile skupno z ostalimi Združenimi narodi ustvaritev pravičnega in trajnega miru.« Za predsednika britanske vlade W. Churchilla pa se je potsdamska konferenca končala z velikim razočaranjem.⁷⁰ Kasnejši mednarodni dogodki so potrdili, da je bila potsdamska razvedritev v odnosih med tremi velikimi zavezniki le prehodnega pomena, kratkotrajna ublažitev v povojnem permanentnem zaostrovanju medsebojnih odnosov.

Osrednja točka razprav v Potsdamu je bilo nemško vprašanje, vendar so na tem sestanku položili tudi temelje za pripravo mirovnih pogodb z bivšimi nemškimi sateliti. Že na prvem plenarnem zasedanju je H. Truman predložil, da bi sprejeli Italijo v OZN in da bi zunanji ministri Velike Britanije, SZ, Kitajske, Francije in ZDA pripravili mirovno pogodbo in mejne modifikacije v Evropi. Velesile naj bi torej imele povsem odločilno vlogo pri sklepanju mirovnih pogodb z bivšimi sovražnimi državami, medtem ko bi druge članice zmagovite protihitlerjeve koalicije imele pri tem le »posvetovalno pravico.« To je pomenilo, če povzamem naše vrednotenje, da o svojih mejah, reparacijah in drugih zahtevah ne bomo enakopravno soodločali mi, marveč pet velikih sil.⁷¹ V Potsdamu so sicer ustanovili Svet zunanjih ministrov petih velesil, vendar so se šele na moskovski konferenci (od 16. do 26. decembra 1945) zunanji ministri ZDA, SZ in Velike Britanije sporazumeli o proceduri. Dogovorili so se (to je bila koncesija stališču SZ), da bo Svet zunanjih ministrov pri izdelavi posameznih mirovnih pogodb sestavljen le iz tistih članic sveta, »ki so podpisale pogoje kapitulacije ali ki se štejejo kot take na temelju določb potsdamskega sporazuma.« Razen tega je ta sporazum zagotovil odločilno vlogo Sveta zunanjih ministrov pri celotnem postopku za izdelavo mirovnih pogodb z Italijo in z vzhodnoevropskimi sateliti »Osi«, saj je bila njegova naloga pripraviti posamezne mirovne pogodbe; po mirovni konferenci pa dokončno sklepati o njih. Za protiuslugo pa je SZ privolila, kakor navaja takratni ameriški zunanji minister J. Byrnes, v ameriško listo držav, ki naj bi sodelovale na mirovni

⁶⁹ Memoiren, Bern 1955, 421.

⁷⁰ The second World War, Volume VI, Triumph and Tragedy, London 1954, 579.

⁷¹ Arhiv inštituta za narodnostna vprašanja (AINV).

konferenci. Sporazumno doseženi kriterij za sodelovanje na konferenci je namreč bil, da so posamezne države »z znatnimi vojaškimi silami aktivno sodelovale v vojni proti sovražnim državam v Evropi«.

Italijanska diplomacija je takratno politično strategijo glede usode italijanske vzhodne meje že od vsega začetka v veliki meri zasnovala na hipotezi o nujnosti razdora med glavnima zahodnima velesilama in SZ. Že od leta 1944 je Italija mislila, kakor je to orientacijo posplošil D. De Castro, italijanski izvedenec za vprašanja Julijske krajine, »na potrebo ustvaritve strateških pogojev v korist vsega zahodnega sveta,«⁷² pri čemer je imel seveda Trst osrednjo vlogo. »Eden izmed glavnih italijanskih argumentov pri obrambi starih italijanskih meja je bil,« ugotavlja E. Kardelj, »da Italija tu brani zahodno civilizacijo pred revolucionarnim Vzhodom.«⁷³ Naraščanje nasprotij med zahodnima velesilama in SZ je pač olajšalo italijanskim uradnim krogom in diplomaciji njihova prizadevanja, da bi prikazali sporno vprašanje razmejitev v Julijski krajini kot pomembno konfliktno mednarodno vprašanje, ki bistveno vpliva na splošno povejno ravnovesje sil v Evropi. V skladu s tem splošnim konceptom pa so si takratni italijanski odločujoči krogi konkretno prizadevali najprej doseči izključno angloameriško okupacijo Julijske krajine in so kategorično nasprotovali tudi morebitni skupni angloameriško-jugoslovanski vojaški upravi na tem območju.⁷⁴ Po podpisu beograjskega dogovora pa je italijanska vlada zahtevala revizijo Morganove črte, pozneje pa celo, da bi italijanske vojaške formacije vključili v zasedbene enote v Julijski krajini. Predvsem pa so si prizadevali čimbolj zavleči reševanje mejnih vprašanj v pričakovanju, da bodo lahko pozneje dosegli za Italijo ugodnejše rešitve.

»Ni mogoče postavljati vprašanje vzhodne meje,« je pisal leader italijanske socialistične stranke P. Nenni, »kot da se ni nič zgodilo, kot da smo v novembru 1918, z zmago za seboj. Nasprotno, smo v maju 1945, a za seboj imamo poraz, čigar posledica ni samo, da smo zgubili vojno iz leta 1940, marveč tudi tisto iz leta 1915.«⁷⁵ Toda kljub tej načelni ugotovitvi italijanska politika ni izvajala ustreznih sklepov iz dejstev, da je bila Jugoslavija žrtev italijanske agresije, da je bila slovenska in hrvaška večina prebivalstva Julijske krajine objekt skrajno brutalnega denacionalizatorskega pritiska in da si je prebivalstvo tega območja v oboroženi vstaji proti fašizmu in nacizmu izbojevalo pravico do samoodločbe. Skala italijanskih razmejitenih predlogov se je sicer pomaknila od prejšnjih poizkusov »rehabilitacije« rapalske meje (poizkusi pobudnika te pogodbe C. Sforze)⁷⁶ na Wilsonovo črto (nekoliko poprav-

⁷² Il problema di Trieste, Bologna 1952, 104.

⁷³ Pot nove Jugoslavije, Ljubljana 1946, 439.

⁷⁴ Gl. Giulio Andreotti, De Gasperi e il suo tempo, Mondadori ed., 1956, 158.

⁷⁵ *Avanti*, 6. maja 1945.

⁷⁶ V posebnem pismu 12. marca 1945 predsedniku britanske vlade in ameriškemu zunanjemu ministru je C. Sforza zagotavljal, »da rapalska pogodba nikakor ni bila posledica Londonskega pakta, niti rezultat diktata, temveč resničen sporazum med dvema sosednjima narodoma« (Jugoslavia, Milano — Roma 1948, str. 170, 171).

ljeno v korist Italije),⁷⁷ kakor je to uradno objavila italijanska vlada preko svojih predstavništev (17. avgusta 1945).

Osnova italijanskega mejnega predloga je bila namreč črta, ki bi na italijanski strani vključevala Rašo, Lošinj in Cres. Razen tega je Italija zahtevala poseben režim (avtonomiji) za Reko in Zadar ter izrazila pripravljenost internacionalizirati tržaško pristanišče z olajšavami za jugoslovanski promet. Predlagala je še demilitarizacijo Pulja vzporedno z demilitarizacijo jugoslovanskega pristanišča Kotor. Kakor po prvi svetovni vojni so se italijanski uradni krogi sklicevali tudi zdaj, in to je bil eden izmed njihovih osrednjih argumentov, na nevarnost levičarskega oziroma desničarskega ekstremizma, do katerih bi lahko prišlo v primeru, da njihovi razmejitveni predlogi ne bi bili sprejeti. F. Parri, ki je še konec leta 1944, kakor navaja takratni italijanski ambasador v Washingtonu A. Tarchiani, sodil, da bo Italija srečna, če bo dobila na mirovnih pogajanjih mejo na Soči (tako je bilo mnenje v krogih CLNAI za Zgornjo Italijo)⁷⁸, je na tiskovni konferenci (28. avgusta 1945) kot predsednik vlade izjavil, »da bi sleherna ozemeljska amputacija onemogočila italijanski notranji prerod.«⁷⁹ Povezovanje odprtega vprašanja vzhodne meje s trenutnimi razmerami je bil ves čas pogajanj za sklenitev mirovne pogodbe z Italijo ena izmed značilnih metod takratne italijanske diplomacije.

Že omenjeni ameriški predlog, da bi Italijo sprejeli v OZN, v Potsdamu ni prodril, ker je SZ zahtevala recipročne ugodnosti za vzhodne države, pa tudi Velika Britanija je takrat še štela ta poizkus italijanske mednarodne rehabilitacije za prenačilen. Posledica tega je bila, da se je italijanska diplomacija še bolj usmerila na podporo ZDA, ki v nasprotju z Veliko Britanijo ni imela tako neposrednih interesov v Sredozemlju in ker je bila v Ameriki relativno močna italijanska etnična skupina (priseljenci). Aktivnost (zveze in vplivi) številnih ameriškoitalijanskih komitejev je imela izredno pomembno vlogo v načrtih italijanske diplomacije v Washingtonu.⁸⁰ Kar pa se tiče takratnega notranjega položaja, so italijanski meščanski politiki zasledovali predvsem dva cilja: kako odstraniti ruševine in kompleksne posledice izgubljene vojne, predvsem pa paralizirati veliki politični progres levičarsko usmerjenih strank in gibanj v strukturi postfašistične italijanske družbe. Kakor sodi N. Kogan, je bil v takratnem razdobju osrednji cilj italijanske zunanje politike konservirati tedanja socialno strukturo in preprečiti kakršno koli temeljitejšo reformo.⁸¹

⁷⁷G. Salvemini pa je v razpravi, ki je izšla v ZDA leta 1943, predlagal, da bi potekala nova razmejitev po Wilsonovi črti z nekaterimi modifikacijami na Goriškem v korist Jugoslavije in ob istočasnih jamstvih za slovensko manjšino, zahodno od nje (gl. G. Salvemini, *The Frontiers of Italy*, Foreign Affairs, vol. 23, št. 1, okt. 1944).

⁷⁸ Gl. Dieci anni tra Roma e Washington, Mandadori Ed., 1955, str. 52.

⁷⁹ *Diego De Castro*, Il problema di Trieste, Bologna 1952, 203.

⁸⁰ Kakor je zabeležil v svojih spominih takratni italijanski ambasador v Washingtonu A. Tarchiani (Dieci anni tra Roma e Washington str. 89), je bilo slišati v Londonu, pa tudi v samem State Departmentu sarkazme, »da je Italija v Ameriki dobila vojno, ki jo je izgubila v Evropi in drugod«.

⁸¹ La politica estera italiana, Milano 1965, 90.

Eden izmed osrednjih ciljev narodnoosvobodilnega boja je bila združitev vseh jugoslovanskih narodov znotraj nacionalnih meja, kar se je nanašalo tudi na tiste dele našega narodnega telesa, ki so ostali z versailloško razmejitvijo odrezani od matične države, »Danes se bliža ura«, je izjavil maršal Tito 12. septembra 1944, »ko bo treba govoriti o mejah naše države. Mi o tem v vsej tej vojni nismo nikoli govorili, toda zdaj moram vendarle spregovoriti nekaj besed. Naše ljudstvo se je borilo za svojo svobodo, za svojo neodvisnost, za boljšo in srečnejšo bodočnost, toda bori se tudi za osvoboditev tistih naših bratov, ki so desetletja vzdihovali pod tujim jarmom. S to vojno morajo biti naši bratje v Istri, na Primorskem in na Koroškem osvobojeni in tudi bodo osvobojeni in živeli svobodni v svoji domovini s svojimi brati. To je želja nas vseh, to pa je tudi želja vseh njih. Mi tujega nočemo — a svojega ne damo. Moral sem se dotakniti tega, ker smo bili ves ta čas preskromni v teh vprašanjih. Med vso to vojno nismo o njih govorili, toda naši sosede na drugi strani govore o tem kar preveč in spletajo različne kombinacije. Apelirajo na našo velikodušnost, zaradi katere bi morali naše brate še dalje pustiti pod tujcem. Popravo krivic versailloške, rapalske in drugih pogodb, ki jo zahtevamo mi, nekateri v sosednjih državah, ki so se še nedavno bojevale z nami, ki so našo državo napadle, katerih armade so rušile naše vasi in mesta ter ubijale tisoče in tisoče sinov naše domovine, imajo za nekaj imperializem, za nekaj, kar bi čez nekoliko let zopet moglo izzvati vojno. Zaradi tega menijo, da bi morali še naprej pustiti naše brate pod tujčevim jarmom.«⁸² Jugoslavija je zahtevala, da naj bi bilo striktno spoštovanje etničnega načela izhodišče za razmejitve med obema državama, kar je pomenilo, da pripadajo mesta podeželju in pristanišča zaledju ter da mora biti etnična linija meja med agrarnim prebivalstvom.

»Pravi problem vzhodnega Jadrana,« kakor razčlenjuje F. Zwitter, »je razmerje med italijanskimi mesti in slovenskim podeželjem na ozemlju vzhodno od agrarne etnične meje. Tega problema seveda ne smemo razumeti šablonsko. Nekatera mesta so imela v resnici staro italijansko mestno jedro; sem spadajo Trst in mesta ob zahodni istrski obali. Pri drugih mestih pa staro mestno jedro sploh ni bilo italijansko in se je italijanstvo v njih začelo uveljavljati šele kasneje, v 16. ali celo v 19. stoletju. Sem spadajo Gorica, staro jedro Pazina, Reka in Lošinj. Pri nekaterih mestih pa italijanstvo že od srednjega veka dalje ne predstavlja večine, marveč le tenko višjo socialno plast, ki pa vtisne zaradi svoje moči pečat družbenemu in kulturnemu življenju mesta; to velja posebno za dalmatinska mesta. Obstajajo tudi mestne in trške naselbine, kjer italijanstva praktično sploh ni bilo; sem spada npr. vsa slovenska Goriška vzhodno od etnične meje z edino izjemo mesta Gorice in pa vsa Notranjska. Na drugi strani pa je treba opozoriti na to, da je bilo v Istri — a le v Istri — tudi nekaj italijanskih vasi in da je velik del prebivalstva starih istrskih mest živel od obdelovanja polj in vinogradov v okolici mesta. Vendar pa obstaja problem mest iz podeželja eden od temeljnih momentov za razumevanje primorskega vprašanja.«⁸³

⁸² Borba za osvoboditev Jugoslavije, Beograd 1945, 220.

⁸³ Primorsko vprašanje v luči zgodovinskih dejstev, Srečanja, št. 19, 1969.

Etnična črta razmejitve med Jugoslavijo in Italijo torej poteka od naj-severnejše točke Jadranskega morja, od tod pa se nadaljuje na sever ter pušča Jugoslaviji dolino Soče ob vznožju Furlanske nižine. »Ripassate l'Isonzo, e torneremo fratelli« (Vrnite se čez Sočo in spet bomo bratje), je pisal takratni poverjenik za zunanje zadeve NKOJ J. Smodlaka, pri čemer je opozoril, »da ni drugega načina za zavarovanje odkritosrčnega in trajnega miru med Jugoslavijo in Italijo, kot ta, da se narodno mešana pokrajina, ki predstavlja eno samo zemljepisno in gospodarsko enoto in v kateri so Slovani v večini, priključi k Jugoslaviji pri popolnem jamčenju jezikovnih pravic italijanske manjšine.«⁸⁴ Sicer pa so Slovenci in Hrvati glede svoje zahodne meje vztrajali vedno na zemljepisno-etnični meji strnjenegega ozemlja, ki se razprostira od spodnji Soči in nato še onstran do starega langobardskega limesa med Krminom in Huminom, do kjer je segala in v splošnem obstala slovenska naselitev.⁸⁵ To mejno črto je že leta 1849 zagovarjal Slovenec P. Kozler, ki je s statističnimi podatki svoje dobe dokazal strnjeno slovenskega ozemlja.⁸⁶ Leta 1853 je na temelju tega izdelal tudi zemljevid z vrisano etnično črto (Zemljevid slovenske dežele). Dubrovčan M. Ban, ki je objavil več člankov o italijansko-jugoslovanski problematiki, piše, »da se italijansko-slovensko vprašanje vse suče okoli posesti zgornjega Jadrana in da je sama narava napravila Jadransko morje za eminentno slovansko«, iz česar sklepa, »da mora vsa obala od Soče do Albanije pripadati Slovanom.«⁸⁷ E. Kvaternik pa je v svoji publikaciji »La Croatie et la confédération italienne« poudarjal, »da sta vsa Istra in goriško okrožje neoporečni in naravni del ozemlja hrvatskega kraljestva.« V časopisu »Perseveranza« pa je leta 1860 pisal: »Tudi če bi bila meja na Soči, bi nekaj tisoč Slovanov ostalo na italijanskem ozemlju, raztresenih po Furlaniji.«⁸⁸ Vsi omenjeni avtorji so se torej sklicevali na etnično načelo in zahtevali njegovo dosledno uveljavitev za rešitev mejnega vprašanja med jugoslovanskimi narodi in Italijo.

Nasprotno pa imamo na italijanski strani opraviti s spreminjajočimi se stališči glede vzhodne meje. G. Mazzini, ki se je v svojem osrednjem programskem opusu »I doveri dell'uomo« zavzel za mejo na Soči »preko katere Italijani nimajo pravic«, je leta 1866 menil, da sta zavoljo etničnih, političnih in trgovinskih razlogov »italijanska Istra in Trst« ter je zahteval celo Postojno in Kras, kar je takrat upravno sodilo pod Ljubljano.⁸⁹ P. Valussi pa loči v svojem delu »Trieste et l'Istrie: leurs droits dans la question italienne« (izšlo je v Parizu leta 1861) »beneško in vzhodno Istro«, prvo naj bi priključili k Italiji, druga pa naj bi ostala južnim

⁸⁴ O razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo, *Nova Jugoslavija*, št. 7—10, 1944.

⁸⁵ Gl. K. Kos, *Développement historique de la frontière slovène occidentale*. Ljubljana, Institut scientifique, section pour les questions de frontières 1946.

⁸⁶ Gl. Das Programm der Linken des Österreichischen Reichstages: Historische-etnographisch-statistische Erläuterung zur neusten National — und Sprachenkarte des österreichischen Kaiserstaates und der angränzenden Theile, mit genauer angebe der einzeln Sprachfamilien, Wien 1849.

⁸⁷ *Angelo Tamborra*, *Cavour e i Balcani*, Torino 1958, 100.

⁸⁸ Prav tam, str. 228.

⁸⁹ *Giusto Montemuliano*, *La Venezia Giulia e l'unità dell'Italia*, Roma 1945, 42.

Slovanom, pri čemer Valussi meni, »da so meje med raznimi narodi jasno načrtane po naravi, ki ne dopušča nikakršnega dvoma glede lastninske pravice.«⁹⁰ Naj v tem fragmentarnem pregledu omenimo še stališče C. Combija, ki je leta 1866 predlagal linijo Učka—Plomin, s čimer naj bi dobila Italija južni del Istre in Labin.⁹¹ Ko je združena Italija leta 1866 priključila Benečijo, so se začele pojavljati zahteve ne samo po severni Tridentinski, ampak tudi po priključitvi Trsta in Istre ter vzporedno s tem teza, da so Alpe »naravna meja Italije.« Koncept »naravne, prirodne meje« pa je v bistvu inačica za izrazito strateško mejo. Etnični, narodnostni argumenti zdaj nimajo nisakršne veljave. Iredentistično (nacionalistično) usmerjeni pisci dajejo vso prednost zemljepisnim, zgodovinskim in predvsem strateškim činiteljem. Za Antoninija je na primer etnično načelo »fiktivno, nasproti zemljepisnemu, ki je zanj »naravno« in pravilno. C. Correnti pa v »Il Nipote del Vesta verde« priznava, da je meja od Alp do Reke najšibkejša, ker je prebivalstvo, zlasti tisto na podeželju, slovanско, toda, kakor poudarja, »naša je zemlja in zgodovina.«⁹²

Osrednje sporno vprašanje jugoslovansko-italijanske razmejitve po drugi svetovni vojni je bila pripadnost Trsta, kateremu pa je bila pripravljena Jugoslavija spričo njegovega specifičnega narodnostnega in ekonomskega položaja zagotoviti avtonomijo, ki bi nudila Italijanom vse narodnostne pravice, razen tega pa omogočila, da bi Trst v polni meri opravljal funkcijo pristanišča svojega neposrednega in širšega zaledja.⁹³ Še leta 1915 je znani italijanski ekonomist in predsednik italijanske republike po zadnji vojni L. Einaudi pisal, »da bi Trst izgubil večji del svoje vrednosti tistega dne, ko bi bil ločen od svojega nemškega in slovanškega zaledja in priključen k Italiji.«⁹⁴ Slogan italijanskih nacionalističnih krogov izpred prve svetovne vojne »Naj raste trava po tržaškem pristanišču, hočemo k Italiji« ponazarja prepad med organskimi primarnimi interesi Trsta in italijansko aneksionistično politiko. Že A. Vivante je posplošil, da je antiteza med gospodarskim in nacionalnim (italijanskim — op. pisca) dejavnikom rdeča nit, ki se vleče skozi vso tržaško zgodovino. S. Slataper pa je odkril rojstvo tržaškega italijanstva »med vrečo rožičev in vrečo kave« in ponazoril to razpotje z ugotovitvijo, »da skušata trgovska in italijanska narava druga drugo uničiti, vendar Trst ne more nobene izmed njiju zadušiti; to je njegova dvojna duša. Če bi ubil prvo, bi ubil samega sebe. Vse, kar pa je nujno trgovini, je nasilje nad italijanstvom, tisto, kar krepí italijanstvo, pa škoduje trgovini.«⁹⁵ V naglem vzponu minulega stoletja se jasno očrtuje dejstvo, da je bilo na eni strani jugoslovansko etnično ozemlje prirodni temelj Trsta kot pristanišča in trgovskega središča, na drugi strani pa seveda država

⁹⁰ Trieste e l'Istria, 31.

⁹¹ *Tergestinus*, La Venezia Giulia nella tradizione italiana (1815—1915), Nuova antologia, št. 3, 1945.

⁹² A. Tamborra, Cavour e i Balcani, Torino 1958, 208.

⁹³ Gl. izjave E. Kardelja dopisniku Tanjuga (maja 1945), Pot nove Jugoslavije, Ljubljana 1946, str. 486.

⁹⁴ Riforma sociale, junij 1915.

⁹⁵ Scritti politici, Verona 1954, 45.

v zaledju s svojo splošno in ekonomsko politiko, ki je valorizirala in potencirala ugodne zemljepisne, ekonomske in druge okolnosti. Geneza »velikega Trsta«, v katerem je intervencija države v zaledju prišla do maksimalnega izraza, je dokaz da sodobni Trst ni rezultat le zemljepisnega položaja in gospodarskih sposobnosti prebivalstva, marveč tudi politične in siceršnje usmeritve zaledja do njegovega pristanišča. Zaledje je napravilo v začetku tega stoletja iz Trsta prvo pristanišče na Jadranu. Leta 1901 je skupno dosegel promet preko Trsta 3 454 tisoč ton, leta 1907 4 901 tisoč ton ter naposled pred izbruh prve svetovne vojne leta 1912 5 655 tisoč ton in leta 1913 6 147 tisoč ton.⁹⁶ Leta 1912 je odpadlo na jugoslovansko zaledje 34,7% vsega železniškega prometa, 25,8% na Avstrijo, 19,3% na Češkoslovaško, 6,2% na Madžarsko in le 3,6% na Italijo.⁹⁷ Že A. Vivante je pisal, »da je Trst v tolikšni meri italijansko pristanišče kakor angleško, egiptovsko ali turško.«⁹⁸

Priključitev Trsta k Italiji po prvi svetovni vojni je usodno vplivala na razvoj tržaškega gospodarstva. V tem razdobju promet nikoli ni dosegel obsega prometa iz leta 1913 in to celo v letih 1935 do 1938, ko na razvoj tržaškega prometa niso več primarno vplivali mirnodobni ekonomski momenti, marveč inflacijsko oskrbovanje s strateškimi surovinami, ki so bile potrebne za etiopsko in pripravljanje druge svetovne vojne. Industrijsko razvita Severna Italija je imela na eni strani v Genovi, na drugi strani pa v Benetkah ustaljene izhode na morje. V istem času, ko je promet v Trstu nazadoval in ko je bila Reka iz istih razlogov docela omrtvičena, je napredoval promet Benetk. Leta 1913 so Benetke s svojim globalnim pomorskim prometom znatno zaostajale za Trstom: tržaški promet je takrat znašal 3 449 729 ton, medtem ko je znašal promet Benetk 2 664 000 ton. Leta 1934, v zadnjem predvojnem letu Italije, pa se je to razmerje popolnoma spremenilo: Benetke imajo 3 720 000 ton prometa, Trst pa samo 2 406 966 ton. Benetke so torej zvišale svoj pomorski promet za 1 056 000 ton, približno za prav toliko, za kolikor je padel v Trstu (1 042 763 ton).⁹⁹ V pomorskem prometu Trsta je bila v razdobju 1932–1937 Jugoslavija udeležena komaj z 1%, medtem ko je delež Italije nihal med 25 in 39%. Ostanek (60%) je odpadel na Avstrijo, Češkoslovaško in Madžarsko.¹⁰⁰ V železniškem prometu se je delež Jugoslavije gibal med 4 in 9%, Italije med 25 do 35% in drugih dežel med 59 in 69%.¹⁰¹

Fašistična gospodarska politika je skušala kompenzirati izgubo tržaškega zaledja z izgradnjo industrije, ki pa je bila povsem atipična. Trst, ki je imel pred prvo svetovno vojno domala v celoti tipično pristaniško industrijo, je imel po vojni 70% netipične in le 30% tipične pristaniške

⁹⁶ Annexe au Mémorandum du Gouvernement de la République Fédérative Populaire de Yougoslavie sur le problème économique de Trieste, tabela 20

⁹⁷ Mémorandum du Gouvernement de la République Fédérative Populaire de Yougoslavie sur le problème économique de Trieste, 10.

⁹⁸ Irredentismo adriatico, Firenze 1912, 180.

⁹⁹ Mémorandum du Gouvernement de la République Fédérative Populaire de Yougoslavie sur le problème économique de Trieste, 8.

¹⁰⁰ J. B. Duroselle, Le conflit de Trieste, Bruxelles 1966, 49.

¹⁰¹ Prav tam.

industrije.¹⁰² Trst je iskal v novi, na zaledje nenavezani industriji, nadomestilo za izgubo zaposlitve v prometu in tipični industriji. Ta novo zgrajena industrija pa je bila podvržena močni konkurenci in oscilacijam trga ter nikakor ni mogla nuditi enakovrednega jamstva stalnosti kakor tipična, iz zaledja oskrbljena industrija. Skratka, Trst ni bil potreben Italiji niti kot pristanišče, niti kot industrijski center, njegova funkcija je bila zgolj politična, saj si je fašistična politika prizadevala skozi Trst obvladati Srednjo Evropo in Balkan. »Trst je nesporno pod Italijo delal z izgubo,« je ugotovil britanski časnik »Economist« med najhujšo diplomatsko borbo glede bodoče državne pripadnosti tega pomembnega pristanišča, »politična konfiguracija vzhodne in Srednje Evrope po tej vojni pa bo vsekakor ustvarila še večje težave za Trst, kolikor bo pod italijansko oblastjo.«¹⁰³ Eden izmed osrednjih argumentov za priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji je bila tudi brutalna raznarodovalna politika proti slovenskemu in hrvatskemu prebivalstvu na tem območju med dvema vojnama.

Londonska konferenca zunanjih ministrov (septembra 1945) je potekala v zaostrenem vzdušju. Promenila je, kakor je vrednotil takratni svetovalec ameriške delegacije in poznejši zunanji minister F. Dulles, »konec epohe Teherana, Jalte in Potsdama.«¹⁰⁴ Posest atomske bombe je nedvomno v veliki meri vplivala na ameriški sklep, »da zavzame v odnosih s SZ nepopustljivo stališče, oziroma pokaže moč«, kakor je zapisal takratni ameriški zunanji minister J. Byrnes.¹⁰⁵ Že uvodni razgovori so pokazali, da se glede vprašanja jugoslovansko-italijanske razmejitve, v katerem je zavzemal osrednje mesto problem Trsta, križajo protislovnii interesi velesil. Sicer je pa stališče Velike Britanije in ZDA med tako imenovano majsko krizo (1945), ko je bila Jugoslavija prisiljena umakniti svoje čete iz Trsta, nudilo dovolj elementov za sklep, da se bosta zahodni velesili z isto odločenostjo tudi na diplomatskih razgovorih uprli jugoslovanski zahtevi za priključitev Trsta. »Ameriška vlada,« opisuje to dilemo takratni predsednik H. Truman, »ni niti trenutek pomislila na to, da bi prepustila Trst Jugoslovanom.«¹⁰⁶ Že med vojno so ameriški izvedenci proučevali novo jugoslovansko-italijansko razmejitve. Ameriško stališče je bilo blizu Wilsonovemu predlogu po prvi svetovni vojni, pri čemer naj bi bila ta črta modificirana v italijansko korist na sektorju Raše, medtem ko naj bi bil Trst svobodno pristanišče.

Francija takrat ni zavzela glede jugoslovanske-italijanske razmejitve dokončnega stališča, vendar pa je bila glede Trsta mnenja, da mora ostati Italiji. Na sestanku s Trumanom 24. avgusta 1945 v Beli hiši je takratni francoski ministrski predsednik Charles de Gaulle glede modifikacije italijanske meje po zadnji vojni zagovarjal naslednje stališče: »Francija ne bo podpirala pretiranih pretenzij drugih sil glede italijanskih meja, naj bo to v Gornjem Poadižju ali na jugoslovanski meji. Kljub temu,

¹⁰² Mémorandum du Gouvernement de la République Fédérative Populaire de Yougoslavie sur le problème économique de Trieste, 9.

¹⁰³ 11. maja 1946.

¹⁰⁴ Krieg oder Frieden, Wien 1950, 37.

¹⁰⁵ Carte in tavola, Milano 1948, 168.

¹⁰⁶ Mémoires, Bern 1955, 214.

da priznava legitimnost določenih beograjskih revindikacij, francoska vlada meni, da mora ostati tržaško pristanišče v italijanskih rokah.¹⁰⁷ V razgovoru, ki ga je imel de Gaulle pozneje, in sicer 12. septembra 1945 s takratnim italijanskim ambasadorjem v Parizu G. Saragatom, pa je izjavil: »Francoska vlada priznava, da morata mesto Trst in njegovo pristanišče ostati pod italijansko suverenostjo. Za pristanišče naj bi sporazumno določili posebni režim, ki ga bi kontroliral mednarodni organizem. Glede jugoslovansko-italijanske meje francoska vlada ni še zavzela podrobnege stališča, vendar pa sodi, da mora imeti Trst dovolj širok »Hinterland« in da mora meja upoštevati etnični značaj lokalnega prebivalstva.«¹⁰⁸

Spričo vsega tega je bila jugoslovanska diplomacija v političnem boju za novo razmejitev pred izredno težko nalogo. Dodati še velja, da jugoslovanska emigrantska vlada ni dobila nikakršnih zagotovil od zaveznikov za kako radikalnejšo modifikacijo rapalske razmejitve, kar ponazarja epizoda z govorom takratnega predsednika emigrantske vlade D. Simovića. V govoru po londonskem radiju (28. junija 1941) je namreč med drugim izjavil, »da bo Jugoslavija po končani vojni dobila Istro, Trst, Gorico, Zadar in vse druge predele, kjer živijo Jugoslovani.« Posebno v krogih italijanske emigracije v Ameriki (C. Sforza, G. Salvemini in drugi) je to povzročilo živčno reakcijo in jih je tamkajšnji britanski ambasador (bil je hkrati tudi član vlade) E. W. Halifax poizkušal pomiriti z zagotovilom (11. julija 1941), da je Simović izrazil svoje mišljenje, »za katerega vlada Njegovoga Veličanstva ne sprejema nikakršnih odgovornosti«. Zdaj pa je terjal »pojasnilo« jugoslovanski ambasador v Londonu Subotić in mu je A. Cadogan (16. julija 1941) odgovoril naslednje: »Kakor veste, je britanska vlada dala prejšnji vladi na znanje in to je tej vladi tudi potrdila, da je pripravljena, ko se bo vojna povoljno končala, pomagati Jugoslaviji, če ona to zahteva, namreč da se izvršijo nekateri popravki na jugoslovansko-italijanski meji. To je zaupno nudeenje naše pomoči, vendar ne javna obljuba in verjetno se je pri nekaterih naših organih pojavila bojazen, da so gospod Simović in vaša vlada to drugače razumeli in da so to imeli pred očmi v govoru gospoda Simovića. Ta zadeva ni za javnost niti ni to striktna obveznost, pač pa naše naklonjeno stališče nasproti vašim morebitnim željam.«¹⁰⁹ Iz tega je med drugim razvidno, da je jugoslovansko emigrantska vlada zamudila čas, ko bi lahko dobila stvarnejša jamstva (najprimernejši čas je bil od 27. marca do 6. aprila 1941). Britanska vlada, kakor je pač moč po tem sklepati, pa je bila pripravljena privoliti le v »manjše korekture«.

Glede razprave o jugoslovansko-italijanski meji so se sporazumeli, da bodo povabili Jugoslavijo in Italijo, da pred Svetom zunanjih ministrov razložita svoji stališči. 15. septembra 1945 je član naše delegacije in takratni ambasador v Londonu L. Leontić predložil Svetu zunanjih ministrov memorandum vlade DFJ glede Julijske krajine in drugih jugoslovanskih ozemelj pod Italijo, ki vsebuje zemljepisno, zgodovinsko, etnografsko in gospodarsko argumentacijo jugoslovanskega stališča glede

¹⁰⁷ Mémoires de guerre, Le salut, Paris 1959, 554.

¹⁰⁸ Prav tam, 564.

¹⁰⁹ AINV.

Julijske krajine in Trsta, kakor tudi podatke o vojnih letih v Julijski krajini ter na temelju vsega tega ugotavlja, »da je edina narodnostna in pravična rešitev tega vprašanja, da se Julijska krajina v celoti priključi k Jugoslaviji.« Pojem etnične meje, ki ga je zagovarjala naša delegacija, je pomenil črto kompaktnih jugoslovanskih, oziroma z našim življenjem naseljenih ozemelj, pri čemer narodnostno mešani otoki za to linijo ne morejo vplivati na razmejitve. 18. septembra je šef jugoslovanske delegacije E. Kardelj razložil pred Svetom zunanjih ministrov stališča jugoslovanske vlade glede nove razmejitve z Italijo. Jugoslavija je zahtevala, da se bivše avstro-ogrsko ozemlje, na katerem v glavnem žive Jugoslovani, a katero je bilo odstopljeno Italiji po prvi svetovni vojni v nasprotju z načelom narodne samoodločbe, priključi k Jugoslaviji. Kot temelj določitve meje naj bi vzeli bivšo avstro-ogrsko mejo, ki bi bila popravljena na nekih mestih tako, da bi nova meja (sledí podroben opis predlagane meje) kolikor je mogoče sovpadala z etnično mejo. Stara meja naj bi bila v južnem sektorju spremenjena v korist Italiji, a v severnem v korist Jugoslaviji. Na podlagi te modifikacije bi dobila Italija ozemlje, ki meri 198 kvadratnih kilometrov z 28 tisoč prebivalci, medtem ko bi Jugoslaviji pripadlo ozemlje, ki meri 900 kvadratnih kilometrov z 80 tisoč prebivalci. Predlagana črta odstopa od etnične meje na treh sektorjih: med vrhom Roskofel (Cavallo) in vrhom Lavre (Monte Laura), na nekaterih točkah med Tarcentom in Krminom (Cormons) in na odseku med reko Idrijo (Judrio) in jadransko obalo zahodno od Tržiča in sicer zavoljo gospodarskih in posebno prometnih razlogov. Mesto Trst, je predlagal E. Kardelj, naj dobi zakonski politični statut ene izmed federalnih enot v okviru Jugoslavije. Luka pa naj bi imela status svobodnega pristanišča in olajšave v pogledu železniškega tranzita.¹¹⁰ Govorila sta še Sava Kosanović, ki je obravnaval jugoslovansko-italijanske odnose skozi zorni kot polpretekle zgodovine in dr. Ljubo Leontič, ki je osvetlil vprašanje Julijske krajine z gospodarskega stališča. Preciznost jugoslovanske argumentacije je napravila velik vtis,¹¹¹ kar so priznavali celo tisti, ki sicer niso bili naklonjeni jugoslovanskim zahtevam. V svojih predlogih glede Trsta je jugoslovansko stališče vsestransko upoštevalo njegov gospodarski pomen (predlog o svobodnem pristanišču) in dejstvo, da gre za narodnostno mešano mesto z italijansko večino (Trst naj bi dobil status federalne enote v okviru Jugoslavije), s čimer je Jugoslavija organsko povezala koristi Trsta in njegovega neposrednega zaledja. Za šefom jugoslovanske delegacije je govoril (18. septembra 1945) italijanski zunanji minister De Gasperi. V svojem govoru je razložil stališče, ki ga je že vsebovalo njegovo pismo Byrnesu (22. avgusta). Predlagal je, da bi potekala razmejitev med Jugoslavijo in Italijo po tako imenovani Wilsonovi črti, korigirani v južnem delu v korist Italije, ki bi ohranila bazen Raše. Zahteval je avtonomijo za Reko in mednarodna jamstva za italijansko manjšino v Zadru ter privolil v internacionalizacijo tržaškega pristanišča.¹¹² Italijanska delegacija je predložila Svetu zunanjih ministrov tudi posebni memorandum.¹¹³ Sicer pa je bila italijanska delegacija

¹¹⁰ Gl. *Trideset dana*, št. 1, november 1945, 18–26.

¹¹¹ *Jacques Leprette*, *Le Statut international de Trieste*, Paris 1949, 37.

¹¹² *Diego De Castro*, *Il problema di Trieste*, Bologna 1952, 210–213.

¹¹³ Gl. *Martin-Chauffier*, *Trieste*, Paris 1947, 56.

v Londonu razen s strani ameriških predstavnikov, dokaj hladno sprejeta.¹¹⁴ »Italijanska vlada ni vedela,« piše 'Affari internazionali', »na kakšen položaj bo naletela v Londonu. Vsi so bili presenečeni, ker so jih sprejeli kot premagane sovražnike in ker niso našli opore ne v tisku ne med izvedenci in namestniki 'petih' v tolikšni meri, kakor so pričakovali.«¹¹⁵ De Gasperi je imel kratke razgovore z vsemi člani Sveta zunanjih ministrov.¹¹⁶

Londonska konferenca je pokazala, da se stališča velesil glede jugoslovansko-italijanske razmejitve med seboj bistveno razlikujejo. Nekakšen kompromisni izhod je bila ustanovitev komisije izvedencev štirih velesil, ki naj bi in loco proučila položaj na spornem območju Julijske krajine. Pečat te dvojnosti, če to tako označimo, so imela tudi navodila Sveta ministrov tej komisiji. Vsebovala so dva principa, in sicer načelo, naj bo meja etnična linija, kjer je mogoče argumentirati, da taka črta obstaja kot meja med agrarnim prebivalstvom, ter drugi princip, naj pušča meja čim manjše število prebivalcev pod oblastjo tuje države, kar je moč razlagati v smislu tako imenovanega etničnega ravnovesja, se pravi enakega števila pripadnikov manjšin v obeh državah. Komisija, ki je proučevala položaj na terenu marca in aprila 1946, je sicer predložila skupno poročilo, vendar s štirimi različnimi mejnimi črtami. Predlog SZ se je v glavnem kril z jugoslovanskim predlogom (vsa Julijska krajina s Trstom, Gorico, Beneško Slovenijo in Kanalsko dolino). Ameriški predlog je bil nekoliko modificirana verzija Wilsonove črte in je prepuščal Italiji Beneško Slovenijo, Kanalsko dolino, Gorico, Trst in polovico Istre z raškimi premogovniki. Britanski predlog se je razlikoval od ameriškega predvsem v tem, da je puščal raški premogovni bazen Jugoslaviji. Francoska črta pa je ubrala nekakšno srednjo pot med angleškim in sovjetskim predlogom, vendar je prisodila Italiji razen Beneške Slovenije in Kanalske doline tudi Gorico in Trst, v Istri pa koprski in bujski okraj tako, da bi bila na jugu meja reka Mirna.

Francoski predlog razmejitve je temeljil na principu tako imenovanega etničnega ravnovesja, po katerem naj bi ostalo na obeh straneh »približno enako število« pripadnikov druge narodnosti. Ameriški in britanski predlog sta bila v očitnem nasprotju tudi z instrukcijami namestnikov zunanjih ministrov, ki so določale (točka 1), naj bo »meja v glavnem etnična črta, ki bo puščala minimum prebivalstva pod tujo oblastjo.« Če se opremo na podatke štetja prebivalstva iz leta 1910 (Trst je izvzet), je ameriški predlog puščal Italiji 209 025 Jugoslovancev, medtem ko v Jugoslaviji le 53 548 Italijanov. Britanski predlog pa je puščal Italiji 188 457 Jugoslovancev, v Jugoslaviji pa naj bi ostalo 83 911 Italijanov. Po francoski razmejitveni črti naj bi Italija dobila ozemlje s 139 573 Jugoslovanci, medtem ko Jugoslavija področje s 130 972 Italijani. Na osnovi štetja, ki ga je izvedel leta 1945 profesor Roglič, pa je to razmerje naslednje: po ameriškem predlogu bi prišlo pod Italijo 277 965 Jugoslovancev ter 45 548 Italijanov pod Jugoslavijo; britanska razmejitvena črta je puščala v Italiji 244 404 Jugoslovane, v Jugoslaviji pa 49 823 Italijanov;

¹¹⁴ Gl. *Adstans*, Alcide De Gasperi nella politica estera italiana, Verona, 1953, 32, 33.

¹¹⁵ Št. 33, 4. novembra 1945.

¹¹⁶ Gl. *De Castro*, Il problema di Trieste, 220.

francoski predlog je prisodil Italiji področje s 181 947 Jugoslovani, Jugoslaviji pa ozemlje z 88 912 Italijani.¹¹⁷

Glede Trsta (etnična opažanja komisije, točka 58 poročila) je komisija ugotovila, »da je središče mesta domala popolnoma italijansko, večina predmestij, ki so v neposredni zvezi z mestom imajo slovensko večino z znatno italijansko manjšino, a naselja na periferiji so skoraj izključno slovenska. Predstavniki tako Italijanov kakor Slovencev (točka 59 poročila) so izjavili komisiji, da je prišlo med vojnimi leti do znatnih sprememb prebivalstva in je bilo nemogoče potegniti zanesljive sklepe iz protislovnih trditev glede teh sprememb. Skupno število prebivalstva znaša 260 tisoč ljudi. Težko je priti do točnih sklepov o preciznih številkah odnosa med Italijani in Slovenci v Trstu glede na različna gledišča, ki jih je moč imeti o tem, katero je pravo merilo etničnega značaja. V tem pogledu so slovenski predstavniki izjavili, da se znaten del prebivalstva, ki govori italijansko, a zlasti mlajši element, šteje za Slovence. Italijanski predstavniki pa so trdili, da od leta 1918 ni bilo nikakega povečanja v sorazmernem številu prebivalstva, ki govori italijansko, ter da z majhno izjemo jezika, ki je v navadi, predstavlja merilo nacionalnega občutka.«¹¹⁸ Glede gospodarskega aspekta vprašanja pa poročilo (točka 61) med drugim ugotavlja, da je Trst pomembno pristanišče, preko katerega okoliška območja in dežele podonavskega bazena in Srednje Evrope prihajajo v stik s Sredozemljem in drugimi oddalnejšimi deželami. Mesto je ob enem industrijsko ter trgovsko središče.¹¹⁹

Na zadnjih tajnih sestankih Sveta zunanjih ministrov v Parizu (od 25. aprila do 16. maja 1946) je francoska delegacija predložila zamisel, da bi Trst internacionalizirali po vzorcu Gdanska izza prve svetovne vojne. Francoska diplomacija je namreč menila, da je to edino mogoč kompromisni izhod, ker sta ZDA in Velika Britanija absolutno nasprotovali možnosti, da bi prišlo to veliko jadransko pristanišče pod jugoslovansko suverenost. Sama zamisel ni bila nova, saj sta na primer že aprila leta 1945 britanska časnikarja »Economist« in »Spectator« predlagala, da bi bil Trst svobodno mesto. Na sestanku Sveta zunanjih ministrov v Londonu septembra 1945 pa sta zamisel, da ne bi bil Trst niti pod jugoslovansko niti pod italijansko suverenostjo, marveč pod nadzorstvom mednarodnega organa, tudi uradno predložila predstavnika Avstralije in Nove Zelandije. 16. maja 1946 pa je Jugoslavija na oživitve te zamisli reagirala z izjavo podpredsednika E. Kardelja, da je za Jugoslavijo konceptja internacionalizacije nesprejemljiva, prav tako kot priključitev Trsta k Italiji, pri čemer je E. Kardelj poudaril, da je Jugoslavija pripravljena zagotoviti Trstu status federalne enote ob istočasni internacionalizaciji tržaškega pristanišča, s čemer maksimalno upošteva njegov specifični položaj in ekonomske interese.¹²⁰

Na četrtem zasedanju Sveta zunanjih ministrov v Parizu (od 15. junija do 12. julija 1946) je francoski zunanji minister G. Bidault (21. junija)

¹¹⁷ J. B. Duroselle, *Le conflit de Trieste*, Bruxelles 1966, str. 221.

¹¹⁸ AINV.

¹¹⁹ Prav tam.

¹²⁰ *Le Monde*, 17. maja 1946.

sugeriral, da bi Trst in njegovo neposredno zaledje postavili za deset let pod nadzorstvo OZN, 29. junija 1946 pa je predložil načrt sedmih točk (nekakšen kompromis med ameriškim in sovjetskim stališčem glede pristojnosti Varnostnega sveta pri upravljanju internacionaliziranega ozemlja). Integriteto internacionaliziranega ozemlja naj bi namreč jamčil Varnostni svet OZN, guvernerja pa naj bi imenovali po sporazumu med Jugoslavijo in Italijo. 2. julija 1946 (če se omejimo le na značilnejše elemente iz geneze te zamisli) je Svet zunanjih ministrov sprejel modificirani Bidualtov predlog, po katerem naj bi Jugoslavija dobila ozemlje vzhodno od mejne črte, ki jo je predlagala francoska delegacija, ozemlje zahodno od nje pa bi razdelili na dva dela, ki bi ju ločila nekaj kilometrov dolga črta vzdolž ustja Timava v morje. Severni del, ki je zajemal Kanalsko dolino in Gorico, naj bi ostal Italiji. Iz južnega dela, ki je obsegal ozek pas od Štivana proti Trstu, tržaško občino in del Istre do reke Mirne, pa naj bi ustanovili Svobodno tržaško ozemlje (STO).

S privolitvijo SZ v tako rešitev, o čemer pa jugoslovanska delegacija ni bila obveščena, je naša diplomacija izgubila še zadnje upanje, da bi lahko dosegla priključitev Trsta k neposrednemu zaledju. Jugoslovanski predstavniki so ob tem sklepu opozorili, da reže etnično jugoslovansko ozemlje, da je Trst narodnostno mešano mesto, ki je z vseh strani obkrožen z območjem, kompaktno naseljenim z avtohtonim slovenskim prebivalstvom, razen tega pa je Trst naravno izhodišče na morje prostranega jugoslovanskega zaledja. »Gospodarski, politični in zemljepisni vidiki,« je ugotovil W. Hildebrandt, »so govorili v prid Jugoslaviji.«¹²¹ V želji, da bi prispevala h kompromisni rešitvi in ob vsestranskem upoštevanju interesov Trsta in njegovega zaledja je napravila Jugoslavija še en korak in predlagala (18. julija 1946), da bi mesto Trst s svojo neposredno okolico tvorilo Svobodno ozemlje pod nadzorstvom Varnostnega sveta OZN, a v realni uniji z Jugoslavijo. Ko je pojasnjeval ta predlog pred posebno komisijo Sveta zunanjih ministrov (ustanovljena je bila 3. julija 1946 iz predstavnikov štirih velesil s ciljem, da podrobno prouči celotno vprašanje internacionaliziranega ozemlja), je jugoslovanski predstavnik A. Bebler med drugim izjavil, da bi se realna unija med Svobodnim ozemljem in Jugoslavijo kazala v tem, da bi guvernerja Svobodnega ozemlja imenovala Jugoslavija. Guverner naj bi bil čuvar mednarodnega statusa Svobodnega ozemlja. Ingerence Varnostnega sveta in mednarodni položaj Svobodnega ozemlja pa bi bili zavarovani predvsem z imenovanjem visokega komisarja, ki bi imel pravico veta zoper vsako odločbo guvernerja. V primeru, da guverner ne bi osvojil pripombe visokega komisarja, bi primer predložil Varnostnemu svetu OZN.¹²² Jugoslovanska sugestija, ki je bila nekakšen kompromis med zamislijo internacionalizacije tega ozemlja in prizadevanjem, da bi zagotovili jugoslovanske interese na tem območju, ni naletela na razumevanje pri zahodnih silah.

¹²¹ Der Triest-Konflikt und die italienisch-jugoslawische Frage, Göttingen und Tübingen 1953, 59.

¹²² Gl. podrobneje, Za pravične meje nove Jugoslavije, Ljubljana 1949, 18–22.

Italija, »ki je bila še pred letom dni pripravljena sprejeti kakršno koli rešitev, ki ne bi prisodila Trsta Jugoslaviji,« kakor med drugim navaja odgovor britanskega ambasadorja na prememorij italijanske vlade z dne 22. junija 1946,¹²³ je menila, da lahko zdaj zahteva več in je sprožila široko akcijo proti G. Bidaultovi zamisli. Italijanski ambasador v ZDA A. Tarchiani je poslal 22. junija 1946 osebni apel ameriškemu predsedniku Trumanu, 29. junija pa je italijanska vlada s posebno brzojavko pozvala Svet zunanjih ministrov, »naj ne sprejme odločitev, ki bi jih nova italijanska demokracija, osnovana v republiki (2. junija 1946 je bil v Italiji referendum, na katerem je večina glasovala za republikansko ureditev), ne mogla sprejeti.« Po sprejemu sklepa s Svetu zunanjih ministrov (3. julija 1946) pa si je italijanska diplomacija prizadevala doseči razširitev internacionaliziranega ozemlja proti Istri, da bi korigirali mejo v goriškem območju, razen tega pa postavili guvernerja z izjemnimi pooblastili.

Razpravo na mirovni konferenci 21 držav¹²⁴ (od 29. julija do 15. oktobra 1946 v Parizu) obeležuje predvsem diplomatska in politična bitka med ZDA in SZ. Odnosi med obema državama so bili v nenehni stagnaciji. Trumanova administracija se je dokončno odločila v odnosih do SZ za »politično močne roke«. Zavzemanje bivšega ameriškega podpredsednika in takratnega trgovinskega ministra E. Wallacea, da bi bilo treba spremeniti to politiko, se je končalo z njegovim izstopom iz vlade. 30. junija 1946 so izvedle ZDA na Bikinih prvo povojno eksplozijo atomske bombe, kar ponazarja ameriško odločitev, da si ZDA zagotove prednost v atomski oborožitvi. Nasprotja med obema glavnima svetovnima velesilama o temeljnih mednarodnih vprašanjih: povojni ureditvi Nemčije, razorožitvi, nadzorstvu nad atomsko energijo, daljnovzhodnih vprašanjih in drugem, so se poglobljala, kar je seveda vplivalo na delo pariške konference »Prišli smo v Pariz,« povzema šef ameriške delegacije J. Byrnes, »s stališčem, ki je bilo popolnoma nasprotno tistemu, ki ga je zagovarjala sovjetska vlada, kar je izzvalo trenje od prvega dne.«¹²⁵ Odločitve so torej zvečine diktirali subjektivni interesi velesil, ne pa objektivna merila oziroma nepristransko tehtanje argumentov ob prizadevanjih, da bi našli rešitve, ki bi bile v največji možni meri pravične do vseh.

Na zadnjem zasedanju Sveta zunanjih ministrov v Parizu so se sporazumeli, da je za sprejemanje priporočil potrebna dvotretjinska večina, vendar z dostavkom, da bo to veljalo v primeru, če bo ta postopek odobrila mirovna konferenca. Avstralija in nekatere druge države so kritizirale ta sklep kot nedemokratičen, medtem ko so zagovorniki dvotretjinske večine menili, da kvalificirana večina onemogoča mehanično preglasovanje, ko lahko na primer enajst držav diktira svojo voljo desetim, razen tega pa to nujno vzpodbuja prizadevanje za čim večje

¹²³ Diego De Castro, *Il problema di Trieste*, Bologna 1952, 263.

¹²⁴ Na mirovni konferenci so sodelovale: SZ, Velika Britanija, ZDA, Kitajska, Francija, Avstralija, Belgija, Beloruska SSR, Brazilija, Kanada, Češkoslovaška, Etiopija, Grčija, Indija, Holandija, Nova Zelandija, Norveška, Poljska, Južna Afrika, Jugoslavija in Ukrajinska SSR.

¹²⁵ Carte in tavola, Milano 1948, 227.

zbližanje stališč. To koncepcijo je podprla tudi Jugoslavija. Po ostri razpravi so slednjic iglasovali britanski amandman, ki določa, da bodo priporočila sprejeta z dvotretjinsko in navadno večino predložili v proučitev Svetu zunanjih ministrov, vendar bodo imela slednja manjši vpliv na njihove odločitve. Konferenca se je začela z dolgotrajno diskusijo, kako naj se na njej odloča, opisujejo vzdušje naši predstavniki. Tako imenovani podporniki enakih pravic malih in velikih držav so ob več ali manj odkriti podpori zahodni velesil, zlasti Amerike in Anglije vztrajali, naj se o vseh stvareh odloča z enostavno večino glasov. Molotov je predlagal po dolgih polemikah dvotretjinsko večino, mi pa smo vztrajali na načelu soglasnosti, vendar je bila končno izglasovana procedura, po kateri smo bili dejansko preglasovani v vseh vprašanjih.¹²⁶ Delo mirovne konference je potekalo na plenarnih zasedanjih in v komisijah.¹²⁷

Odnosi med Jugoslavijo ter zahodnima velesilama, še posebej z ZDA so bili v tem obdobju dokaj napeti: ZDA so zadržavale zlate rezerve jugoslovanske narodne banke, v Zahodni Nemčiji je bilo blokirano jugoslovansko podonavsko rečno ladjevje, medtem ko so ameriški in britanska letala kršila naš zračni prostor.¹²⁸ Seveda je ta zaostrenost prišla do izraza tudi na drugih področjih medsebojnih stikov.¹²⁹

Če povzamemo: ni bilo stvarnih možnosti, da bi se glede naših zahtev karkoli bistveneje spremenilo na bolje v primerjavi z že sprejetimi sklepi v Svetu zunanjih ministrov z izjemo nemara (to je seveda hipoteza) vprašanja državne pripadnosti Gorice. Ko je naš predstavnik A. Bebler 11. septembra 1946 govoril o sektorju Gorice, je med drugim opozoril, da je to edino mesto slovenskega zaledja na tem območju Julijske krajine in da je bilo pred prvo svetovno vojno pomembno slovensko kulturno središče.¹³⁰ A. Bebler je skušal s temi parcialnimi obrazložitvami olajšati razpravo, da bi imeli posamezni delegati na osnovi podrobnega pretresa docela jasen pregled nad dejanskim stanjem in o razlogih, zaradi katerih Jugoslavija zavrača »kompromisno«
francosko črto. Ko je A. Bebler končal svoj ekspoz, je še poudaril, »da

¹²⁶ AINV.

¹²⁷ V okviru konference je delalo deset komisij, izmed katerih pet ozemeljsko-političnih komisij (za Italijo, Finsko, Romunijo, Madžarsko in Bolgarijo), dalje dve gospodarski komisiji: prva za Italijo in druga za ostale štiri bivše sovražne države skupaj. Razen tega pa je bila še generalna komisija za vojaška vprašanja in pravno-redakcijska komisija.

¹²⁸ Tako je od 16. julija do 8. avgusta 1946 preletelo brez pooblastila jugoslovansko ozemlje 172 ameriških in britanskih letal. Do 29. avgusta 1946 je naša vlada poslala sedem protestnih not ameriški in britanski vladi zaradi kršitve našega zračnega prostora.

¹²⁹ Ko je 4. marca 1947 takratni ameriški zunanji minister J. Byrnes v senatnem odboru za zunanje zadeve razlagal ameriško stališče glede Trsta, je dejal: »Sovjetska zveza se je odločila, da ne pusti Trsta Italiji. Združene države, Velika Britanija in Francija so bile enako odločene, da Trsta z njegovim velikim delom italijanskega prebivalstva ne sme dobiti Jugoslavija.«

¹³⁰ Ne glede na dejstvo, da je Gorica docela obkrožena s slovenskim etničnim ozemljem, je bilo po štetju iz leta 1910 v mestu 14 812 Italijanov nasproti 10 868 Slovencev in 3 238 Nemcev. Skratka Italijani so bili v mestu v neznatni večini, medtem ko pa je imela goriška občina po štetju iz leta 1910 prepričljivo slovensko večino in sicer: 24 403 Slovence nasproti 17 506 Italijanom.

bi bila izguba Gorice za vse jugoslovanske narode, a posebno za mali slovenski narod največja krivica izmed vseh krivic, ki jo nam prizadeva francoska linija.«¹³¹ Češkoslovaški predstavnik je na to predlagal, da bi ustanovili podkomite devetih članov, ki bi podrobno proučil vprašanje Gorice, kakor tudi stališča, na temelju katerih so odrezali mesto od njegovega zaledja. Poljski predstavnik je podprl češkoslovaško pobudo in videti je bilo, da mu ne nasprotujejo tudi zahodni delegati (razen ameriških in avstralskih). Pred glasovanjem o češkoslovaškem predlogu pa so začeli deliti I. Bonomijevo pismo, v katerem je predlagal, da bi vprašanje jugoslovansko-italijanske razmejitev rešili s plebiscitom. I. Bonomijev predlog (10. septembra 1946) je ostal le dokument, ker ga nobena delegacija ni hotela predložiti kot svoj amandman. Očito je šlo za maneuver, ki naj bi zmanjšal vtis jugoslovanske argumentacije, saj je italijanska delegacija prej absolutno zavračala zamisel plebiscitnega reševanja spornih ozemeljskih vprašanj, zlasti še zavoljo avstrijskih zahtev glede Južne Tirolske.¹³² »Manj pomembno je bilo vprašanje meje v sektorju Mirna,« pojasnjuje razplet glede meje na goriškem sektorju F. Zwitter, »kjer bi po francoski liniji, potegnjeni na karti 1 : 500 000 jugoslovanska meja presekala avtomobilsko cesto od Gorice proti jugu v kratkem sektorju. To je bilo formalno s stališča sklepa četvorice pravilno, vsebinsko pa s stališča, da je sicer sprejeta francoska linija, seveda paradoks. Ta korektura bi se pa dala kompenzirati z drugo korekturo, kjer je bilo jugoslovansko stališče formalno neutemeljeno, vsebinsko pa zelo upravičeno, s korekturo meje na sektorju Sabotina, tu je bilo Goriškim Brdom presekan dostop do jugoslovanskega dela Gorice. Francoski ekspert je še v New Yorku v privatnih razgovorih izjavil, da je treba tu mejo popraviti, nato je prišlo pa nenadoma do sklepa četvorice, ki je popravil mejo pri Mirnu, pri Sabotinu pa pustil vse pri starem.«¹³³

Dne 12. septembra 1946 je govoril v komisiji šef jugoslovanske delegacije E. Kardelj, ki je v zvezi z metodami dela komisije med drugim dejal, da je molk najzanimivejša značilnost razprave o jugoslovansko-italijanski meji, vsaj kolikor se tiče jugoslovanskega predloga. Apeliral je na delegacije, naj bi prešle na metode sporazumevanja in poudaril pripravljenost jugoslovanske delegacije, da stori vse za olajšanje sporazuma.¹³⁴ Kljub temu pozivu pa so isti dan zavrnilo češkoslovaško kompromisno pobudo, da bi posebna podkomisija vnovič proučila vprašanje Gorice, čeravno s pičlo večino enajstih proti devetim glasovom. Ko retroaktivno razmišlja o tem primeru, navaja A. Bebler, da mu je kako leto pozneje takratni francoski predstavnik in kasnejši zunanji minister in predsednik francoske vlade M. Couve de Murville dejal: Veste, nekaj pa nismo razumeli na tisti konferenci, zakaj se je V. Molotov tako hitro strinjal s francosko linijo tudi o vprašanju Gorice. Mi smo Gorico tako ven

¹³¹ Za pravične meje nove Jugoslavije, Ljubljana 1949, 62.

¹³² Značilno namreč je, da je I. Bonomi predlagal plebiscit pet dni po podpisu (5. septembra 1946 v Parizu) sporazuma med Italijo in Avstrijo glede Južne Tirolske, ki je bil nato priključen kot priloga IV k mirovni pogodbi z Italijo.

¹³³ Primorsko vprašanje v luči zgodovinskih dejstev, Srečanja, št. 19, 1969.

izrezali zato, da bi imeli za zadnji moment, da vam jo damo, da bi zanje dobili soglasje SZ za internacionalizacijo Trsta.¹³⁵

Eden izmed najtrših orehov na mirovni konferenci je bila razprava o določbah statuta internacionaliziranega ozemlja. ZDA in Velika Britanija sta namreč vztrajali pri taki ureditvi, ki bi čim radikalneje izključila jugoslovanski vpliv na tem območju. »Odločeni smo bili,« je zapisal v svojih spominih takratni ameriški zunanji minister in šef ameriške delegacije J. Byrnes, »storiti vse, da bi zavarovali območje pred sleherno infiltracijo in vsako pobudo, ki bi lahko ustvarila možnosti nasilne priključitve Trsta k Jugoslaviji.«¹³⁶ Razprava o vseh petih načrtih statuta STO (sovjetskem, ameriškem, britanskem, francoskem in jugoslovanskem) v ozemeljsko-politični komisiji za Italijo in v podkomisiji za tržaški statut je bila predvsem boj med dvema stališčema: ali zagotoviti več pristojnosti demokratično izvoljeni skupščini ali pa nasprotno: osredotočiti vso oblast v rokah guvernerja. »Guverner je bil zares opremljen z diktatorskimi pooblastili,« je sodil bivši avstrijski zunanji minister L. Tončić-Sorinj, »da bi izvajal koncept Zahoda.«¹³⁷

Komisija je (3. oktobra 1946) sprejela francoski predlog statuta, ki je sicer glede nekaterih vprašanj delno razširil pristojnost voljenega parlamenta, a je hkrati ohranil vse bistvene pravice guvernerja, kar je bilo vsebinsko pač bliže ameriškem in angleškemu projektu. Plenarno zasedanje mirovne konference je sprejelo francoski načrt (s petnajstimi glasovi proti šestim), razen tega pa je z glasovanjem v noči od 9. na 10. oktober 1946 sprejela vse določbe mirovne pogodbe z Italijo (predlog Sveta zunanjih ministrov o novi meji med Jugoslavijo in Italijo je bil sprejet s štirinajstimi glasovi za, petimi proti in dvema vzdržanima), o katerih je potem dokončno sklepal Svet zunanjih ministrov na zasedanju mesec dni kasneje v New Yorku. 15. oktobra 1946 je mirovna konferenca končala delo, potem ko je še glasovala o načrtih mirovnih pogodb z Romunijo, Bolgarijo, Madžarsko in Finsko. Jugoslovanska delegacija ni prisostvovala sklepni seji konference.

Jugoslavija si je prizadevala izkoristiti sleherno možnost, da bi lahko našli sporazumno rešitve. V ta okvir sodijo tudi direktni jugoslovansko-italijanski stiki, ki so se začeli poleti 1946 in se nadaljevali do novembra istega leta, vendar brez rezultata, saj italijanski predstavniki niso privolili v nikakršno odstopanje od že sprejetih sklepov Sveta četverice. Na pobudo generalnega sekretarja KPI P. Togliattija, ki je bil takrat tudi pravosodni minister v italijanski vladi, je prišlo do razgovorov (od 3. do 5. novembra 1946) med njim in maršalom Titom. »Osnovne razgovore«, reproducira V. Dedijer, »sta imela o mirovni pogodbi, posebno pa o mejni črti med Italijo in Jugoslavijo. Togliatti je poudarjal, da bo imelo vprašanje te mejne črte in zlasti Trsta morda odločilno vlogo pri bližnjih volitvah v Italiji, pri čemer je naglašal, da bi bilo dobro, če bi Jugoslavija privolila, da bi Trst pripadel Italiji da pa bi lahko zaradi pravičnosti

¹³⁵ INV.

¹³⁶ Carte in tavola, Milano 1948, 243.

¹³⁷ Das Schicksal Triests, Europa Archiv, leto 1955, 7469.

in pomirjenja jugoslovanskega javnega mnenja Gorica pripadla Jugoslaviji, ker so po uradnih italijanskih statistikah v mestu in okolici tako in tako Slovenci v večini. Na ta Togliattijev predlog je Tito odgovoril, da soglaša z njim, da se tržaško vprašanje lahko najbolje reši z direktnim sporazumom med obema državama. Tak sporazum, kakor predlaga Togliatti, bi bilo mogoče skleniti z italijansko vlado, ki bi zagotovila Trstu predvsem poseben statut zaradi njegovih ekonomskih zvez z zaledjem in ki bi po drugi strani dala Slovincem v mestu vse manjšinske pravice in jih obvarovala pred preganjanjem, kateremu so bili izpostavljeni od leta 1919 dalje.¹³⁸ P. Togliatti je v to privolil, dogovorili so se še, da bo o tem sporazumu objavil P. Togliatti izjavo po vrnitvi v Italijo. Drugi dan po objavi P. Togliattijevega intervjuja v časniku »L'Unità« je italijanska vlada objavila (7. novembra 1946) uradno sporočilo, da ne vidi v tem odgovoru novih momentov in da ne more vzeti v poštev priključitve Gorice k Jugoslaviji. Sledili so novembra 1946 v New Yorku še nekateri neposredni jugoslovansko-italijanski stiki, ki pa niso uspeli, saj si je Italija in ekstremis prizadevala izboljšati že sprejete sklepe Sveta ministrov in ni bila pripravljena na nikakršne stvarnejše koncesije s svoje strani.

Na sklepnem zasedanju Sveta zunanjih ministrov v New Yorku (od 3. novembra do 12. decembra 1946) je delegacija SZ sicer v začetku predložila nekaj sugestij v korist Jugoslavije glede STO, vendar brez uspeha. Na tajnih in privatnih sestankih so se nato sporazumeli o skoraj vseh osrednjih vprašanjih glede statuta internacionaliziranega ozemlja. Problem guvernerjeve pristojnosti so rešili s kompromisno formulo, ki je razdelila njegovo dejavnost v dva dela: v normalnih razmerah in v obdobju kriz. Kar se tiče razmejitve med Jugoslavijo in Italijo, Svet zunanjih ministrov ni sprejel nikakršnih sprememb, povečal pa je znesek reparacij (od 100 na 125 milijonov dolarjev), ki naj bi jih dobila Jugoslavija od Italije, in določil, kar je bilo za nadaljno usodo STO velikega pomena, da bo lahko obdržala naša država na STO vojaško posadko pet tisoč mož.¹³⁹ 10. februarja 1947 so predstavniki 21 držav podpisali mirovno pogodbo z Italijo. Podpisala jo je tudi naša država, pri čemer pa je v posebni izjavi opozorila, da ne bo priznala etničnih sprememb, ki bodo nastale z uveljavitvijo te pogodbe.¹⁴⁰ Mirovna pogodba je začela veljati 15. septembra 1947, ko so štiri velesile deponirale ratifikacijske listine pri francoski vladi.

¹³⁸ Josip Broz Tito, prispevki za življenjepisa, Ljubljana 1953, 721—724.

¹³⁹ Gl. podrobneje določbe mirovne pogodbe z Italijo (Mednarodni ugovori FLRJ, sv. br. 4); prim. tudi Conférence de Paris, Paris 1946.

¹⁴⁰ Ob podpisu mirovne pogodbe je takratni jugoslovanski zunanji minister S. Simić podal v imenu vlade uradno izjavo, ki med drugim poudarja, »da se narodi Jugoslavije s podpisom mirovne pogodbe ne odrekaajo ozemljem, ki so etnično njihova in da si še nadalje lastijo pravico na ta ozemlja, ne glede na morebitne etnične spremembe, ki bi nastale v prihodnosti kot posledica tujega gospodstva nad temi ozemlji«.

V.

Z uveljavitvijo mirovne pogodbe je bilo ustanovljeno tudi STO, kakor to določa 21. člen (točka 2) mirovne pogodbe, ki pravi, da preneha italijanska suverenost z uveljavitvijo pogodbe, nakar bodo upravljali STO v skladu z določbami Instrumenta o začasnem režimu, ki je v prvem členu določal, da bo STO ostalo pod upravo zavezniških vojaških poveljstev, dokler guverner ne bo prevzel dolžnosti. 16. septembra 1947 je takratni poveljnik anglo-ameriškega področja STO general Airey izdal razglas, ki začena s stavkom: »Glede na to, da je 21. člen mirovne pogodbe med zavezniškimi in pridruženimi silami začel veljati, je STO ustanovljeno.«¹⁴¹ Člena 4 in 22 mirovne pogodbe z Italijo (prvi je urejal mejo med STO in Italijo, drugi pa med STO in Jugoslavijo) sta določila obseg STO, ki je merilo 738 kvadratnih kilometrov, od tega je na angloameriško odpadlo 222, na jugoslovansko cono pa 516 kvadratnih kilometrov. Angloameriška cona je poleg mesta Trsta zajemala še pet občin: Devin-Nabrežina, Zgonik, Repentabor, Dolina in Milje. Štetje iz leta 1910 je na področju STO ugotovilo 175 731 pripadnikov italijanskega občevalnega jezika in 89 777 oseb s slovenskim oziroma srbsko-hrvatskim občevalnim jezikom.

Za narodnostno vprašanje na STO je bilo namreč značilno, da je bila na tem ozemlju italijanska večina, vendar izključno skoraj samo v mestih, ki narodnostno niso bila med seboj povezana, in močna slovensko-hrvatska manjšina, ki je predstavljala skoraj vse podeželsko prebivalstvo območja, avtohtoni slovenski živelj pa je tvoril tudi znaten del prebivalstva Trsta. Mirovna pogodba je zagotovila enakopravnost vseh narodnosti na ozemlju, poleg tega pa izrecno določila (člen 7 Stalnega statuta), da sta uradna jezika na STO italijanski in slovenski, ustava pa naj bi določila, pod kakimi okolištnimi bi se lahko uporabljala hrvaščina kot tretji uradni jezik. Člen 21. mirovne pogodbe z Italijo se sklicuje na podrobne predpise v prilogah, pri čemer navaja Stalni statut (priloga VI), Instrument o začasnem režimu (priloga VII) ter tehnične določbe o STO (priloga IX). Sem sodita še prilogi VIII (Instrument o Svobodnem pristanišču Trsta) in X (Ekonomске in finančne določbe o STO). Te priloge so bile neločljiv del mirovne pogodbe, ki naj bi imele zato tudi isto veljavo. Najpomembnejša med njimi je bila Stalni statut, ki je globoko posegel v notranjo ureditev in zunanje odnose internacionaliziranega ozemlja. Določbe Stalnega statuta in Instrumenta o začasnem režimu so zagotavljale guvernerju, ki naj bi ga imenoval Varnostni svet po poprejšnjem posvetovanju med vladama Jugoslavije in Italije, široko pristojnost pri odločanju o notranjih zadevah in zunanjih odnosih STO. Njegova dolžnost kot predstavnika Varnostnega sveta bi bila predvsem bdeti nad neodvisnostjo in nedotakljivostjo STO, nadzirati izvajanje statuta, pod čemer je razumeti zaščito osnovnih človekovih pravic, kakor tudi, da stori vse, kar je potrebno za ohranitev javnega reda in varnosti.

¹⁴¹ Priloga A Poročila o upravi angloameriškega področja STO od 15. septembra do 31. decembra 1947 (AINV).

Ustanovitev STO je bil po zadnji vojni edini poizkus rešiti odprto ozemeljsko vprašanje s sporazumno nevtralizacijo spornega območja. Rešitev se ni obnesla zavrlo naraščajočih nesoglasij med velesilami, ki so kot stalne članice Varnostnega sveta OZN imele odločilno vlogo pri zagotovitvi varnosti in normalnega razvoja avtonomnega območja. Po zaostritvah leta 1946 je v letu 1947 prišlo do očitnega preloma (nemško vprašanje, bližnji in daljnji Vzhod) v odnosih med SZ in ZDA.¹⁴² To je bistveno vplivalo tudi na potek razgovorov o izbiri guvernerja (posebni protokol, o katerem so se 12. decembra 1946 sporazumele štiri velesile, je namreč določal, da bodo čimprej začele razgovore o imenovanju guvernerja). ZDA in Velika Britanija sta še v prvem razdobju pogajanj izrazili pripravljenost privoliti le v imenovanje izrazito politično prozahodno usmerjene osebnosti, medtem ko se je Francija takrat še zavzemala za kompromisno, »nevtralno osebnost«. V drugem obdobju pa so zahodne sile enotno (pridružila se jim je zdaj še Francija) sploh zavračale imenovanje guvernerja, ker so izhajale iz stališča, da je v takratnem splošnem mednarodnem položaju (nasprotja s SZ so dobivala oblike zaostrene hladne vojne) zanje edino sprejemljivo nadaljevanje vojaške okupacije tistega dela STO (cona A), ki je bil pod njihovim nadzorstvom. Sicer pa je bila, lahko rečemo, farsa okoli imenovanja guvernerja verodostojna ponazoritev takratnega splošnega ozračja okoli komaj ustanovljenega »svobodnega ozemlja«, saj so zahodne sile v drugem razdobju izbire kandidatov zavračale tudi tiste, ki so jih prej same predložile, kakor je bil to primer z bivšim belgijskim ministrom Buisseretom, ki ga je sugerirala Francija in se mu nato odrekla, ko je v njegovo kandidaturo tudi formalno privolila SZ.

Ko se torej velesile niso mogle sporazumeti, je 18. decembra 1947 Varnostni svet OZN pozval Jugoslavijo in Italijo, da se dogovorita o osebi guvernerja. Toda poizkus ni uspel in je naša vlada 15. januarja 1948 obvestila s posebno noto Varnostni svet, da so se jugoslovansko-italijanska pogajanja izjalovila. Ob tem je umestno opozoriti, da Jugoslavija sicer ni »idealizirala«¹⁴³ ustanovitve STO, vendar pa je bila pripravljena prispevati, da bi se stanje z imenovanjem guvernerja normaliziralo, ker je to ocenjevala tudi kot možnost za ustvaritev dobrega sosedstva z Italijo. Nujno pa se je pri tem omejiti od poznejšega razvoja, ko je prišlo vsled enostranskih ukrepov angloameriške vojaške uprave do tako bistvenih sprememb v coni A, da morebitna uveljavitev določb mirovne pogodbe ne bi pomenila več ustvariti stanja, kakršno je bilo, ko je pogodba začela veljati (15. septembra 1947). Spričo vsega tega so ostale določbe, o katerih so se šele pred nekaj meseci tako težko sporazumeli in ki naj bi tvorile pravno-ekonomsko okostnico STO zgolj načelno-teoretičnega pomena, brez praktične vrednosti. Sicer pa je bila, kakor

¹⁴² Januarja leta 1947 je J. Byrnesa, ki so ga nekateri šteli za zagovornika modusa vivendi s SZ, na položaju zunanjega ministra zamenjal bivši načelnik generalštaba G. Marshall. To imenovanje je ustrezalo konceptiji takratnega ameriškega predsednika Trumana, da uveljavi »energičnejšo«¹⁴³ politiko do SZ. 12. marca 1947 je Truman zahteval 400 milijonov dolarjev pomoči za Grčijo in Turčijo, kar označujejo kot začetek »intervencionistične faze«¹⁴⁴ v ameriški politiki. 5. junija 1947 je ameriški zunanji minister G. Marshall napovedal načrt »za gospodarsko obnovo evropskih dežel«, ki so ga v SZ označili kot »manifestacijo ameriškega imperializma za zagotovitev gospodarske in politične dominacije nad Evropo«.

posplošuje J. B. Duroselle, od decembra 1947 dalje ideja o STO mrtva v duhu zahodnih leaderjev.¹⁴³

V skladu s tako splošno usmeritvijo je bila tudi politika angloameriške vojaške uprave v coni A. Kot ponazoritev njenih metod in dolgotrajnejših ciljev je v marksikaterem oziru značilen razplet gospodarskih pogajanj februarja leta 1948 med posebno jugoslovansko delegacijo (vodil jo je F. Hočevar) in ZVU, med katerimi je naša država izrazila pripravljenost kupovati pretežni del izdelkov tržaške industrije, zlasti ladjedelniške. ZVU je tik pred podpisom sporazuma te razgovore (3. marca 1948) enostransko prekinila in šest dni pozneje (9. marca) podpisala več finančno-gospodarskih dogovorov z italijansko vlado. Po takratni uradni obrazložitvi naj bi šlo za »tehnične določbe« v skladu z začasno obveznostjo Italije na osnovi mirovne pogodbe, ki je bila v preskrbovanju lir in drugih valut za potrebe internacionaliziranega ozemlja. Dejansko pa so pomenili marčni dogovori leta 1948 skupaj z dodatnimi sporazumi v poznejših mesecih vključitev cone A, oziroma Trsta v italijansko gospodarstvo. »9. marca 1948 je bil storjen prvi korak v razvoju,« ocenjuje Tončič-Sorinj, »ki je pripeljal do izjave 20. marca.«¹⁴⁴

Konec leta 1947 je italijanska diplomacija začela akcijo v zahodnih prestolnicah, zlasti pa v Washingtonu, da bi dosegla revizijo določb mirovne pogodbe glede STO, pri čemer se je sklicevala predvsem na italijanske notranje politične razmere. »Približevalo so se parlamentarne volitve,« vrednoti te pobude takratni italijanski ambasador v ZDA A. Tarchiani, »in potrebna je bila prijateljska gesta zahoda.«¹⁴⁵ Od izida teh volitev (18. aprila 1948) je bila namreč odvisna zunanjepolitična usmeritev Italije in zahodne velesile so storile vse, da bi podprle italijanske meščanske stranke, ki so zagovarjale tesno zavezniško z zahodom. Predvsem pa so, kakor piše N. Kogan, zahodne sile hotele s propagandistično gesto podpreti Krščansko demokracijo.¹⁴⁶ Izjava je bila prvotno zamišljena kot dvostranska in so šele kasneje, da bi ji dali večjo težo, pritegnili še Francijo. To je bila kompenzacija za italijansko kooperacijo v zahodnih političnih in drugih načrtih. Deklaracija treh zahodnih velesil 20. marca 1948 o »vnovični vrnitvi STO pod italijansko suverenost« (francoski izvirnik pravi »... que le Territoire Libre de Trieste soit de nouveau placé sous la souveraineté italienne«) je bila docela političnega pomena, juridično je bil to le povsem navaden predlog, ki ni mogel pravno ničesar spremeniti na STO. Britanski zunanji minister in poznejši predsednik vlade A. Eden je menil, da tristranska deklaracija »pravno ni pomenila mnogo, ker je sleherna revizija terjala privolitev SZ, ki pa na to ni bila pripravljena.«¹⁴⁷ Izjava pravi, da je treba »vnovič postaviti« (podčrtal pisec) pod italijansko suverenost, kar tudi med drugim demantira kasnejše mednarodnopravne konstrukcije o nekakšni »neugasli, nepretrgani italijanski suverenosti« nad tem območjem, kot so to poizkušali prikazati nekateri italijanski pravniški, pa tudi politični

¹⁴³ Le conflit de Trieste, Bruxelles 1966, str. 262.

¹⁴⁴ Das Schicksal Trieste, Europa Archiv, leto 1955, 7475.

¹⁴⁵ Dieci anni tra Roma e Washington, 143.

¹⁴⁶ Gl. L'Italia e gli Alleati, Milano 1963, 164.

¹⁴⁷ The Memoirs, Full circle, London 1960, 178.

krogi.¹⁴⁸ Gre torej za zmotno epizodo v takratni psihološki vojni, pri čemer pa je značilno dejstvo, da so zahodne velesile predlagale revizijo pogodbe, ki je začela veljati komaj pred pol leta, kar je precedens, ki mu je težko najti primerjavo v novejši diplomatski zgodovini.

Resolucija Kominforma (28. junija 1948) je usodno vplivala na nadaljni razvoj, saj je razbila enotnost močnega, perspektivnega slovensko-italijanskega protifašističnega gibanja na Tržaškem. Šele leto dni za tem si je ZVU upala razpisati upravne volitve (12. in 19. junija 1949), na katerih so dobile v mestu Trstu večino aneksionistično (protiitalijansko) usmerjene stranke, medtem ko so imele v okoljskih občinah večino stranke, ki so se izrekle za samostojnost STO.¹⁴⁹ Za politiko angloameriške vojaške uprave v coni A do avtohtonega slovenskega prebivalstva pa je značilno permanentno podcenjevanje Slovencev kot narodnostnega in političnega dejavnika, ter nadaljevanje narodnostno diskriminacijskega ravnanja, s čimer naj bi po drugi strani poudarili »italijansko etnično pretežnost«, na tem območju.

Poročila, ki jih je pošiljal poveljnik angloameriške cone T. Airey Varnostnemu svetu OZN, niso bila značilna samo zavoljo standardne sklepne ugotovitve, »da je treba vrniti STO Italiji«, temveč tudi vsled tega, ker je izhodišče Aireya pri obravnavanju političnih vprašanj svojevoljna ločitev prebivalstva na »proitalijanski del in Slovenokomuniste,« s čimer je ohranjal tezo o nekakšni kritični razredni in narodnostni napetosti na tem območju. Za ilustracijo splošne politične usmeritve ZVU naj še dodamo, da je T. Airey ponavljal ta katonski izrek tudi v obdobju, ko so se odnosi med Jugoslavijo in zahodnimi velesilami v precejšnji meri izboljšali in je šele v svojem zadnjem poročilu (za obdobje od

¹⁴⁸ »Dokler se določbe mirovne pogodbe z Italijo, nanašajoče se na STO,« ocenjuje pravni vidik tristranske izjave I. Tomšič »ne spremenijo na način, ki velja za vsako meddržavno pogodbo, veljajo za vse zaveznike in pridružene sile, ki so to pogodbo podpisale in ratificirale. Pacta sunt servanda. Pogodbe je treba spoštovati drugače bi to pomenilo, da more mirovno pogodbo z Italijo spremeniti enostranska izjava treh izmed 21 držav, vezanih po tej pogodbi« (Suverenost svobodnega tržaškega ozemlja, *Primorski dnevnik*, 28. decembra 1949).

¹⁴⁹ Izmed 197 245 prebivalcev mesta Trsta, ki so imeli leta 1949 volilno pravico, je bilo rojenih v tržaški občini 95 001, v drugih občinah cone A 3 482, v Italiji 42 220, v drugih državah 8 928, v coni B 14 076 in v občinah Julijske krajine, ki so bile priključene k Jugoslaviji 33 538 (*I. Mihovilović*, Trst problem dana, Zagreb 1951, str. 93).

Na osnovi ukaza ZVU št. 345 z dne 24. septembra 1948 so dobile volilno pravico osebe, ki so bile na dan 15. septembra 1948 italijanski državljani in so do 31. decembra 1948 dosegli 21 leto starosti ter bili vpisani v seznam stalnega prebivalstva ene izmed občin cone A STO, kar je bilo v nasprotju s členom 6 priloge VI mirovne pogodbe z Italijo, ki je določala, da so državljani STO tisti italijanski državljani, ki so imeli svoj domicil na področju STO 10. junija 1940. To pa pomeni, da vsi, ki so prišli na ozemlje med 10. junijem 1940 in 15. septembrom 1947, ne bi smeli imeti volilne pravice. Praktično so namreč na ta način dobili volilno pravico desetstotič italijanskih beguncev iz Jugoslaviji odstopljenih krajev, ki so se v coni A naselili ob podpori rimske vlade, medtem ko pa so jo odrekli vsem tistim, ki so morali bežati pred fašizmom iz svojega rodnega kraja v Jugoslavijo in drugam, čeprav so se že vrnili ob koncu vojne.

Na volitvah v Trstu so dobile aneksionistične stranke 63,64% glasov. Na volitvah v ostalih občinah cone A pa so z veliko večino zmagale stranke, ki so bile protianeksionistično usmerjene (v občini Zgonik je za protianeksionistične stranke glasovalo 100% volivcev, v občini Devin-Nabrežina 79,07%, v Miľjah 61,25%, v Repentaboru 100% in v Dolini 100%).

1. januarja do 31. decembra 1950) dodal k svojemu stalnemu mnenju, da je treba rešiti tržaško vprašanje v okviru tristranskega predloga z dne 20. marca 1948, še frazo, »da bi bilo mogoče to rešitev najboljše doseči s sporazumom med Jugoslavijo in Italijo.«¹⁵⁰

Italijanska diplomacija je štela tristransko izjavo 20. marca 1948 za vogelni kamen svoje politične rehabilitacije,« ugotavlja takratni podtajnik v predsedstvu italijanske vlade G. Andreotti, in izhodišče za rešitev tržaškega vprašanja. Kakor po prvi svetovni vojni s Sonninom glede londonskega pakta tako je A. De Gasperi vztrajal pri integralni aplikaciji tega enostranskega predloga, pri čemer se je kot Sonnino in njegovi nasledniki skliceval na notranje razmere, ki so igrale primarno vlogo v tej diplomatski strategiji permanentnega pritiska. »Ko je prišlo do razcepa (med Jugoslavijo in SZ — op. pisca), »je bila moja osnovna skrb ohraniti v preciznem smislu obveznosti, ki jo je sprejela ameriška vlada z izjavo 20. marca,« piše Tarchiani.¹⁵¹ Italijanski uradni krogi so namreč svojo politiko zasnovali na hipotezi, da čas dela za njih in da jim bo vzporedno s krepitvijo italijanskega položaja v zahodnih političnih, gospodarskih in vojaških (Italija je bila 4. aprila 1949 sprejeta v Atlantsko zvezo) organizacijah uspelo rešiti tržaško vprašanje v skladu z maksimalnim programom (priključitev vsega STO k Italiji). Bolj realistična politika zahodnih držav do Jugoslavije po resoluciji Kominforma je prišla namreč s precejšnjo zamudo do izraza pri reševanju tržaškega vprašanja. Toda izhodišče, kar ponazarja protislovnost zahodne politike (J. B. Duroselle je označuje za konfuzno in nihajočo),¹⁵² naj bi bila še vedno tristranska deklaracija, ki naj bi bila zgolj minimalno (navidežno) modificirana.

Jugoslavija je vztrajala pri stališču, da je moč rešiti tržaško vprašanje le na sporazumen način. Ne moremo priznati, je opozoril v svojem govoru v Pulju (10. julija 1949) predsednik vlade FLRJ Tito, nikakršnih enostranskih pravic glede rešitve vprašanja STO.¹⁵³ Samo sporazumna rešitev, je izjavil podpredsednik vlade E. Kardelj (27. decembra 1949) v ekspezeju pred Zvezo ljudsko skupščino, je lahko v interesu miru in varnosti v tem delu Evrope.¹⁵⁴ Naša diplomacija je namreč zagovarjala stališče, da izjava 20. marca 1948 ne more biti podlaga za sporazumno rešitev, ki bi dejansko enakopravno upoštevala interese obeh neposredno prizadetih držav. Toda kompromisna rešitev bi morala po mnenju naše države upoštevati prvič, dejstvo, da je STO na slovenskem oziroma hrvaškem etničnem ozemlju (tri četrtine območja je bilo strnjeno naseljenega s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom); drugič, da je v Trstu oziroma cona A močna slovenska manjšina, ki jo je treba, kolikor bi prišla pod Italijo, učinkovito narodnostno zaščititi; in tretjič, da mora sporazumna rešitev ustrezno zagantirati jugoslovanske ekonomske inte-

¹⁵⁰ AINV.

¹⁵¹ Dieci anni tra Roma e Washington, 199.

¹⁵² Le conflit de Trieste, 298.

¹⁵³ Gl. Graditev nove Jugoslavije IV, Ljubljana 1954, 122.

¹⁵⁴ Problemi naše socialistične graditve, Ljubljana 1955, 66.

rese v Trstu ali jih kompenzirati na drug način. Stvarno bi bila torej po mnenju Jugoslavije sprejemljiva le solucija, ki ne bi smela poslabšati dotedanjega statusa quo.

Toda Italija je bila pripravljena le na nekaj povsem nepomembnih ozemeljskih koncesij na STO, kakor je bilo to razvidno iz govora takratnega italijanskega zunanjega ministra C. Sforze v Milanu 8. aprila 1950, v zameno pa je nudila sklenitev raznih dogovorov za pospešitev gospodarskega sodelovanja med obema državama.¹⁵⁵ Predvsem pa je Italija na osnovi teze o tako imenovani nepretrgani (kontinuirani) etnični črti zahtevala med drugim priključitev vsega obalnega pasu v obeh conah (ta koncept je obrazložil Sforza že v razgovoru z jugoslovanskim poslanikom v Rimu 11. februarja 1950). Italijanski predlog je bil v nasprotju z etničnim principom: zagotovil naj bi medsebojno ozemeljsko povezavo italijanskih etničnih enklav v obeh conah na račun slovenskega etničnega ozemlja. Slovenski živelj namreč sega v širokih pasovih do morja in obkroža mesta. Vsa obala od Tržiča do Trsta je bila takrat kompaktno naseljena s Slovenci (občina Devin-Nabrežina).¹⁵⁶ Stvarna etnična črta bi torej sekala tržaška predmestja, v katerih so imeli večino Slovenci in izolirala središče mesta, ki ima italijansko večino. Druga taka črta bi potekala okoli mesta Milje. Enak je bil položaj v coni B, kjer je bilo italijansko prebivalstvo domala vse osredotočeno v obmorskih mestecih. Razen tega je bil ta italijanski predlog, kakor tudi kasnejši, ki so prav tako zahtevali priključitev več ali manj celotnega obalnega pasu, tudi v nasprotju s tako imenovanim »etničnim ravnovesjem«, ki so ga sprejeli na mirovni konferenci (francoska črta) kot izhodišče za razmejitve med Jugoslavijo in Italijo. Neposredni stiki za rešitev tržaškega vprašanja med Jugoslavijo in Italijo so se v letih 1951, 1952 (predvsem razgovori Bebler-Guidotti v New Yorku in Galaratti-Scoti-Brilej v Londonu) nadaljevali, vendar brez uspeha.¹⁵⁷

Jugoslavija je bila pripravljena sprejeti kot racionalno rešitev tudi internacionalizacijo območja, vendar na način, ki bi dejansko enakovredno zagotovil interese in vpliv obeh držav na STO. Bistvo tega predloga je bila zamisel o alternativnih guvernerjih, ki bi jih izmenoma za obdobje treh let imenovali Jugoslavija in Italija tako, da bi bil takrat, ko bi bil guverner Jugoslovan, viceguverner Italijan in obratno. Načelnika varnostne službe bi izbrali obe državi sporazumno med državljani neke tretje države. »Po jugoslovanskem mnenju,« je pisal takratni jugoslovanski podsekretar za zunanje zadeve A. Bebler, »taka rešitev ustreza bolj kot določbe mirovne pogodbe, ker namesto mednarodnemu organu daje upravo dvema sosednima državama. Razen drugih prednosti z jugoslovanskega stališča ima kondominij tudi to prednost, da nudi Jugoslaviji potrebna jamstva, da se ne bi na vsem STO ponovilo isto, kar se je v zadnjih nekaj letih zgodilo v coni A, se pravi postopno priključevanje

¹⁵⁵ Gl. Cinque anni a palazzo Chigi, Roma 1952, 369.

¹⁵⁶ Italijanski popis prebivalstva iz leta 1921 je ugotovil v tej občini 3 164 Slovencev nasproti 656 Italijanom.

¹⁵⁷ Z naše strani so bile med temi razgovori sugerirane tri alternative: razdelitev STO ob obstoječi demarkacijski črti; ista razdelitev ob avtonomiji vsakega dela STO ter razdelitev ozemlja z manjšimi korekturami obstoječe razmejitvene črte.

k Italiji,¹⁵⁸ Italija je zavrnila zamisel o kondominiju. Ministrski predsednik A. De Gasperi pa je 25. februarja 1952 v Lisboni, kjer se je udeležil zasedanja Atlantske zveze, izjavil, »da bi uresničenje tega predloga zaostriło notranja nasprotja na STO in da je treba iskati rešitev na osnovi tristranske izjave.«¹⁵⁹ Italijanska diplomacija se je vrnila k metodi pritiska na zahodne zaveznike, ki naj bi intervenirali v Beogradu v smislu italijanskih zahtev.¹⁶⁰ Da pa bi popravila neugoden vtis, ki ga je napravilo v mednarodni javnosti italijansko zavračanje jugoslovanskih pobud, je italijanska vlada 11. marca 1952 predložila rešitev tržaškega vprašanja s takojšnjim plebiscitom na vsem STO pod nadzorstvom nevtrálnih sil. Utemeljilvi zavrnitve tega predloga je jugoslovanska vlada (Aide mémoire 28. marca 1952) izjavila, »da bi bilo moč izvesti plebiscit na STO le pod pogojem, če bi pred tem popravil krivice, storjene jugoslovanskemu življu med italijansko upravo. To normalizacija bi bilo moč doseči v obdobju petnajstih let, med katerimi bi bila STO pod skupno upravo Italije in Jugoslavije.«

Jugoslovanska vlada torej ni načelno zavrnila italijanskega predloga, a je postavila pogoj, da je treba pred izvedbo plebiscita ustvariti na spornem območju položaj, kakršen je bil leta 1918, se pravi pred začetkom italijanskega asimilacijskega pritiska nad našim življem. Zahtevati plebiscit v razmerah, ko so v coni A še vedno veljali diskriminacijski zakoni proti Slovincem in ukrepi, ki so zagotovili izključni politični in gospodarski vpliv Italije na tem območju, je pomenilo spremeniti to sicer demokratično metodo v njeno nasprotje.¹⁶¹ Italijanska vlada ni odgovorila na jugoslovanski predlog za izvedbo plebiscita po prejšnji pripravljalni dobi. Iz poznejših izjav italijanskih uradnih predstavnikov pa je razvidno, da ga je absolutno zavračala.

Za vso obdobje po resoluciji Kominforma je značilno omahovanje zahodnih velesil med tristransko deklaracijo in realističnejšo politiko, ki jo je terjal spremenjeni položaj. Britanska diplomacija je v primerjavi z ameriško pokazala glede nekaterih vidikov več smisla za prilagoditev novim razmeram (tudi britanski general Winterton, ki je 19. marca 1951 zamenjal generala Aireya na položaju poveljnika angloameriške cone STO, ni povsem nadaljeval proitalijanske politike svojega predhodnika), medtem ko je bila ameriška diplomacija bolj statična, francoska diplomacija pa po letu 1948 (G. Bidault je razglasil 20. marca 1948 v Torinu tristransko deklaracijo) ni več neposredno sodelovala pri reševanju tržaškega vprašanja. Prizadevala si je sicer za dobre odnose z Italijo (kar je seveda vplivalo tudi na njeno stališče glede STO), saj je štela v tem obdobju zavezništvo z Rimom med drugim za nekakšno protutež favoriziranju nemškega soseda (odprto posarsko vprašanje) in skušala s tem tudi

¹⁵⁸ Zaboravljeni elementi tržačanskega pitanja, Mednarodna politika, str. 14—15, 1. avgusta 1953.

¹⁵⁹ *Relazioni internazionali*, št. 9, 1. marca 1952.

¹⁶⁰ Po mnenju italijanske vlade brez odločilne intervencije zaveznikov ni bilo moč doseči napredka pri reševanju tržaškega vprašanja, kar je De Gasperi, »kakor piše G. Andreotti (De Gasperi e il suo tempo, Mondadori ed., 1956, 319), »tudi jasno povedal amerškemu in angleškemu zunanjemu ministru.«

¹⁶¹ Značilno je, da je Italija po koncu zadnje vojne kategorično zavračala zahteve južnotriolskih Nemcev, da bi o usodi tega območja odločali s plebiscitom.

okrepiti svojo splošno vlogo v zahodni aliansi. Razlogi francoske odmaknjenosti pa so predvsem v tem, ker Francija ni imela neposrednih obveznosti na STO, in pa v njenih takratnih zaostrenih »kolonijalnih« težavah (vojna v Vietnamu in osvobodilna gibanja med arabskimi narodi Severne Afrike).

Takratni italijanski uradni krogi so ustvarili iz tržaškega vprašanja tudi ključni problem svoje notranje politike, še posebej so ga demogoško izkoriščali, kakor to ocenjuje G. Mammarella, pred volilnimi preizkušnjami.¹⁶² Ob četrti obletnici tristranske izjave (20. marca 1952) je prišlo v Trstu do demonstracij, ki so jih organizirale proitalijanske stranke ob polni podpori neofašističnih elementov,¹⁶³ kar je pozneje izkoristila italijanska diplomacija kot povod za nove intervencije v zahodnih prestolnicah za doseg koncesij, ki bi popolnoma zagotovile italijanski vpliv v coni A STO. To je bila cena, ki jo je zahtevala italijanska diplomacija za lojalno sodelovanje Italije v Atlantski zvezi in drugih zahodnih akcijah. De Gasperi je zagrozil, kakor piše G. Andreotti, »da se bo Italija umaknila iz razgovorov o enotni evropski vojski, kolikor ne bi ustregli njenim zahtevam.«¹⁶⁴ Prva koncesija Italiji po dogodkih 20. marca v Trstu je bil ukaz št. 51 z dne 26. marca 1952, s katerim je ZVU raztegnila veljavnost predpisov za italijanske administrativne volitve na cono A in določila, da bodo volitve v Trstu 25. maja, to je isti dan kot v Italiji. Dne 27. marca so izdali v Washingtonu, Londonu in Rimu sporočilo »da so tri vlade sklenile skupno proučiti aranžmaje v coni A STO, da bi dosegli čim tesnejše sodelovanje med temi vladami in lokalnimi oblastmi.« Po sedemintrideset dni trajajočih pogajanjih so podpisali v Londonu 9. maja 1952 sporazum (memorandum o soudeležbi Italije pri upravi cone A STO), ki je zagotovil praktično Italiji popolno nadzorstvo nad cono, »neke vrste realno unijo tega ozemlja z Italijo,« kakor vrednoti ta ukrep Aide-mémoire jugoslovanske vlade z dne 13. maja 1952.

Rimski uradni krogi so pričakovali, da bodo londonski sklepi zmanjšali vpliv avtonomističnega gibanja v coni A, vendar se ti upi niso izpolnili. Kljub hudemu pritisku proitalijanskih strank v volilni kampanji in uveljavitvi italijanskega volilnega zakona so se politične sile, ki so nasprotovale priključitvi cone A k Italiji, okrepile in zbrale na upravnih volitvah 25. maja 1952 skupno 40,1% glasov oziroma 4% glasov več kakor na volitvah leta 1949.¹⁶⁵ Ta okrepitev protianeksionističnih sil je v veliki meri vplivala na ravnanje italijanske diplomacije, ki je spoznala, da status quo spričo nagibanja tržaške javnosti k independentizmu povečuje nevarnost za njene maksimalistične zahteve in da si je treba zavoljo tega prizadevati za čimprejšnjo definitivno ureditev tržaškega vprašanja,

¹⁶² L'Italia dopo il fascismo 1943—68, Bologna 1971, str. 169.

¹⁶³ »Zaradi bojzani novih independentističnih poizkusov,« je pisala poluradna revija *Relazioni internazionali* (št. 13, 29. marca 1952), »je bilo umestno intervenirati z ljudsko manifestacijo.«

¹⁶⁴ De Gasperi e il suo tempo, str. 321.

¹⁶⁵ Iz volilne analize je razvidno, da so na tej volilni preizkušnji dosegli največji napredek independentisti, ki so podvojili število svojih glasov (od 11 476 na 22 415) kljub temu, da je bilo splošno vzdušje spričo italijanskega monopola v gospodarstvu in administraciji cone A zanje neugodno.

predvsem problema tako imenovane cone B, kjer je Italija zahtevala skoraj ves obalni pas. Že v pismu 14. maja 1952 italijanskemu ambasadorju v Washingtonu poudarja De Gasperi med drugim, »da nobena italijanska vlada ne bi mogla privoliti v razdelitev STO ob obstoječi demarkacijski črti,« pri čemer prvič omenja, da bo morala vlada pokazati moč.¹⁶⁶

Čeprav je eden izmed bistvenih elementov te faze, da se je reševanje tržaškega vprašanja vendarle premaknilo bolj na torišče stikov med neposredno prizadetima državama, je vendar bil tudi v tem obdobju (sicer splošno v manjši meri kot v letih 1945–1947) pomemben širši, mednarodni vidik. SZ je formalno povezala privolitev v sklenitev državne pogodbe z Avstrijo s poprejšno izpolnitvijo določb mirovne pogodbe z Italijo glede STO. Povezovanje avstrijskega s tržaškim vprašanjem kaže, da je bilo tržaško vprašanje vendarle še vedno ena izmed točk hladne vojne, ki je dosegla kritični vrhunec ob izbruhu oboroženega konflikta na Koreji. Nov moment v stališču SZ pomeni nota, ki jo je poslala sovjetska vlada 17. novembra 1951 vladam treh zahodnih velesil, v kateri jim očita, »da skupaj z vladama Italije in Jugoslavije pripravljajo razdelitev STO in onemogočajo imenovanje guvernerja.«¹⁶⁷

Jugoslavija je kategorično zavračala italijanske zahteve glede cone B. »Niti misliti ni!«, je opozoril maršal Tito 27. julija 1952 v Glini, »da bi zdaj količkaj razpravljali o ozemlju, ki ga danes imamo in ki ga držimo.«¹⁶⁸ Med razgovori, ki jih je imel ob obisku v Jugoslaviji (od 18. do 23. septembra 1952) britanski zunanji minister A. Eden s predsednikom Titom in drugimi visokimi jugoslovanskimi predstavniki, se je pokazalo, da bi bila v trenutnih razmerah edina realistična rešitev razdelitev STO po Morganovi črti. Rimski uradni krogi so kategorično zavrnilo to možnost, italijanski ambasador v Washingtonu je dobil navodilo, naj izvede na ameriško vlado maksimalni pritisk, da bi dosegli za Italijo sprejemljivo rešitev glede cone B. Italijanska diplomacija je vnovič zahtevala, naj zahodne velesile, zlasti ZDA, povežejo pomoč Jugoslaviji z rešitvijo tržaškega vprašanja v smislu italijanskih zahtev (italijanski predstavniki v Washingtonu, Londonu in Parizu so 10. oktobra 1952 predali tamkajšnjim vladam promemorije v tem smislu.) Posledica teh intervencij je bil ameriški predlog (4. decembra 1952) o razdelitvi tržaškega ozemlja med Jugoslavijo in Italijo, po katerem naj bi dobila Italija, kakor reproducira A. Tarchiani, razen pretežnega dela cone A še obalni pas do Pirana, Jugoslavija pa za kompenzacijo Repentabor in Bazovico ter nekaj gospodarskih olajšav v tržaškem pristanišču.¹⁶⁹ Sledilo je še nekaj variant,¹⁷⁰ vendar je Italija vztrajala pri rešitvi, ki naj bi ji zagotovila

¹⁶⁶ Gl. A. Tarchiani, *Dieci anni tra Roma e Washington*, 211.

¹⁶⁷ Keesing's Archív za leto 1951, str. 3205 A.

¹⁶⁸ Borba za socialistično demokracijo VI, Ljubljana 1956, 175.

¹⁶⁹ Gl. *Dieci anni tra Roma e Washington*, Mondadori ed. 1955, 222, 223.

¹⁷⁰ Dne 21. februarja 1953 je ameriški ambasador v Rimu Bunker, kakor navaja Tarchiani (*Dieci anni tra Roma e Washington*, 232, 233), sporočil De Gasperiju zamisel novega ameriškega predloga, ki naj bi zagotovil Italiji razen Kopra še Izolo in Piran, v zameno pa naj bi odstopil Jugoslaviji v coni A občini Zgonik in Dolino, razen tega pa dostop k morju s koridorjem pri sv. Katerini (med sv. Nikolajem in sanatorijem v Ankaranu). Ta načrt naj bi predložil Jugoslaviji, kakor piše Tarchiani (prav tam,

skoraj ves obalni pas (od Štivanja do Umaga) v obeh conah. Zaradi tega njenega stališča niso uspeli tudi neposredni stiki, do katerih je prišlo maja 1953 v Rimu med jugoslovanskimi in italijanskimi predstavniki.

Na splošnih volitvah 7. junija 1953 so stranke centra (demokristjani, socialni-demokrati, liberalci in republikanci) po številu dobljenih glasov občutno nazadovale v primerjavi s splošnimi volitvami 18. aprila 1948. Osmo povojna vlada A. De Gasperija je ostala (28. julija 1953) v parlamentu v manjšini. Dne 15. avgusta je uspelo sestaviti novo vlado enemu izmed prvakov desnega krila Krščanske demokracije in bivšemu ministrstvu gospodarskih resorjev v prejšnjih vladah G. Pelli, ki se je v parlamentu oprl na desničarske stranke (podprli so ga monarhisti in z nekaterimi pridržki tudi neofašisti-MSI, ki so to ocenjevali kot možnost, da aktivneje posežejo v politično življenje dežele). Okrepil se je tudi vpliv nacionalističnih ekstremistov, ki so že prej preko svojih številnih organizacij (begunska združenja, razni centri za proučevanje »julijskega in jadranskega« vprašanja) imeli pomemben vpliv na politiko povojnih italijanskih vlad. Osnovni koncept De Gasperijeve tržaške politike je bila rešitev v smislu tristranske deklaracije, kar naj bi dosegli s pritiskom zahodnih velesil, posebno ZDA. G. Pella je nadaljeval to De Gasperijevo politiko in praktično uresničil zamisel svojega predhodnika, »da mora Italija pokazati moč« pri rešitvi tržaškega vprašanja. Konkretno pa si je italijanska diplomacija prizadevala najprej, v prvi etapi doseči tudi formalno priključitev cone A, da bi tako dosegla, kakor so razlagali rimski uradni krogi, »paritetni« položaj z Jugoslavijo na STO in si ustvarila mostiče za boj v drugi etapi za cono B. Italijanska diplomacija je tudi skušala vnovič aktualizirati zamisel tako imenovane provizorične rešitve, ki bi Italiji zagotovila popolno nadzorstvo nad cono A STO.

Vsled pristranske razlage sporočila agencije Jugopress (28. avgusta 1953), »da bo Jugoslavija proučila svoje stališče do tržaškega vprašanja«,¹⁷¹ kar so italijanski odgovorni krogi razlagali kot napoved priključitve cone B k Jugoslaviji (čeprav je naša vlada to demantirala), je prišlo do koncentracije italijanskih čet vzdolž meje z Jugoslavijo in cono A STO. Poizkus vlade G. Pelle, da bi se tako neposredno demonstracijo vojaške moči izsilila rešitev tržaškega vprašanja v smislu svojih zahtev, je mednarodna javnost kritično sprejela. Da bi ublažili mučen vtis, je predsednik itali-

238), z odločnim pritiskom. Za predlog pa je izvedel italijanski svetovalec v ZVU, De Castro, ki je italijansko vlado prepričal o nujnosti, da bi morala dobiti Italija tudi obalni pas do Savudrije. Za kompenzacijo pa je predložil, naj bi odstopili del tržaškega pristanišča Jugoslaviji za dobo 99 let (prav tam, 234). Še več pa je zahteval De Gasperi. Vztrajal je, da bi morala dobiti Italija vso obalo do Umaga. Tarchiani (prav tam, 260—273) poroča, da je bil predsednik italijanske vlade naravnost »obseden« od te zamisli. To povečevanje ozemelskih zahtev pa je vznevoljilo Washington, čemur je prispeval tudi slab vtis, ki ga je dobil Dullesov odposlanec Byington, ko je prvo polovico aprila 1953 obiskal Rim in se tam razgovarjal tudi z De Castrom, ki je označil ameriški predlog za slabši od navadne razdelitve. Po razgovoru med Dullesom in De Gasperijem (24. aprila 1953) v Parizu so sicer ZDA privolile v italijanske zahteve, vendar so že, kakor vrednoti Tarchiani (prav tam, 275, 276), izgubile prvotno zanimanje za predlagano rešitev in se je ameriška akcija po vsem tem omejila le na to, da je ameriški odpravnik poslov (7. maja 1953) izročil predlog državnemu sekretarju za zunanje zadeve Popoviću, pri čemer ga je slednji opozoril, da so že v teku neposredna pogajanja z Italijo.

¹⁷¹ *Primorski dnevnik*, 29. avgusta 1953.

janske vlade G. Pella (13. septembra 1953) vnovič predlagal, da bi rešili tržaško vprašanje s takojšnjim plebiscitom na vsem STO, ki bi vseboval izbiro med Jugoslavijo in Italijo.¹⁷² Naša država je v noti (28. septembra 1953) ponovno poudarila, da v takratnih pogojih ni mogoče izpolniti nujnega predpogoja za plebiscit — popraviti krivice, ki so bile storjene slovenskemu in hrvatskemu prebivalstvu na tem območju med obema vojnoma in kasneje. Vzporedno s tem pa so takratni italijanski uradni krogi izvedli pritisk v Washingtonu in Londonu, poudarjajoč, »da bi preliminarna rešitev tržaškega vprašanja olajšala ratifikacijo o Evropski obrambni skupnosti v italijanskem parlamentu« (izjava G. Pella 6. oktobra 1953).¹⁷³ Italijanski uradni krogi so si prizadevali, kolikor bi bilo le mogoče, izkoristiti priložnost, da bi spričo resnih francoskih pomislov o tej pogodbi (francoski parlament jo je 31. avgusta 1954 tudi zavrnil), ki jo je forsirala ameriška diplomacija, dosegli koncesije v tržaškem vprašanju.

Dne 8. oktobra 1953 sta ameriška in britanska vlada objavili uradno sporočilo, »da nista več pripravljeni nositi odgovornost za upravo v coni A in da sta se zato odločili ukiniti britansko-ameriško vojaško upravo, umakniti svoje oborožene sile in prepustiti upravo v coni A italijanski vladi na dan, ki ga bodo še določili.«¹⁷⁴ Prepis tega sporočila so izročili še isti dan jugoslovanski in italijanski vladi. Kakor navaja J. B. Duroselle pa je imel ta sklep, o katerem se obe zahodni velesili prej nista posvetovali z jugoslovansko vlado, še tajni dodatek, v katerem sta obrazložili svoje stališče za prihodnost, če to tako označimo, glede celotnega problema. Svoj sklep sta namreč označevali kot dokončen, pri čemer pa ne bi nasprotovali morebitnim popravkom, do katerih bi prišlo v direktnih jugoslovansko-italijanskih stikih. Toda nista bili pripravljeni podpirati nobene strani v spopadu glede zahtev, ki bi presecale okvir prej omenjene rešitve.¹⁷⁵ Splošno vzeto pa je »kirurški poseg«, kakor so označevali ta ukrep nekateri krogi v zahodnih prestolnicah, povzročil najhujšo napetost v zvezi z reševanjem tržaškega vprašanja po maju mesecu leta 1945 ter resno ogrozil mir in varnost na tem območju. Italijanski uradni krogi so šteli enostranski angloameriški sklep za parcialno izpolnitev izjave z dne 20. marca 1948 ter za bistveni korak naprej¹⁷⁶ pri reševanju tržaškega vprašanja v smislu italijanskih maksimalnih zahtev.¹⁷⁷ Jugoslavija je ob polni podpori vse naše javnosti (množične demonstracije v Ljubljani, Beogradu, Zagrebu in drugod) odločno in ostro protestirala proti tej odločitvi. V protestni noti vladam ZDA in Velike Britanije (9. oktobra 1953) je naša vlada ocenila angloameriški

¹⁷² Gl. *Relazioni internazionali*, št. 38, 15. septembra 1953.

¹⁷³ *Relazioni internazionali*, št. 31, 10. oktobra 1953.

¹⁷⁴ *The Times*, 9. oktobra 1953.

¹⁷⁵ Gl. *Le conflit de Trieste*, Bruxelles 1966, 388.

¹⁷⁶ Gl. *A. Tarchiani*, *Dieci anni tra Roma e Washington*, 289.

¹⁷⁷ »Zavezniška odločitev,« je pojasnjeval v poslanski zbornici predsednik italijanske vlade G. Pella, »ni v nasprotju s tristransko izjavo, marveč se ob njej navdihuje in z njo povezuje« (*Relazioni internazionali*, št. 42, 17. oktobra 1953).

sklep o prepustitvi cone STO Italiji kot enostransko kršitev mirovne pogodbe z Italijo. Zahtevala je, da se onemogoči izpolnitev tega sklepa in si zadržala pravico, da zaščiti interese Jugoslavije na tržaškem območju. V skladu z Ustanovno listino OZN je ocenila morebitno italijansko okupacijo cone A kot agresiven akt. V tem primeru bi imela na osnovi člena 51 Ustavne listine OZN pravico legitimne samoobrambe, kar vključuje tudi uporabo oborožene sile. Predsednik Tito je v svojem govoru v Leskovcu (10. oktobra 1953) vnovič opozoril »da bo Jugoslavija štela vkorakanje italijanskih čet v cono A za napadalno dejanje«. Dan pozneje (11. oktobra) pa je predsednik Tito v Skopju preciziral, »da bo tisti trenutek ko bo stopil prvi italijanski vojak v cono A, tja vkorakala tudi naša vojska.«¹⁷⁸ Ameriška in britanska diplomacija sta napačno računali, da se bo naša država z morebitnim formalnim protestom naposled sprijaznila s stanjem, ki naj bi ga ustvaril sklep 8. oktobra 1953. Dejstvo, da se je mednarodni položaj Jugoslavije v razdobju 1951–1953 bistveno izboljšal, in odločenost naše vlade, da tudi z vojaško silo zaščiti svoje interese na STO, sta preprečila, da Jugoslavija ni bila z izpolnitvijo sklepa 8. oktobra 1953 postavljena pred izvršeno dejstvo tudi dejanske priključitve cone A k Italiji, ki je razen tega puščala odprta vrata za nadaljnje italijanske zahteve po coni B.

Politika ZDA in Velike Britanije je bila pred razpotjem — ali s silo uveljaviti enostransko odločitev ali pa privoliti v enakopravne razgovore, na katerih bi si prizadevali najti rešitev, ki bi dejansko upoštevala interese obeh neposredno prizadetih strani. Po oktobrski krizi 1953 sta ZDA in Velika Britanija vnovič neposredno pritegnili Francijo k reševanju tržaškega vprašanja. Tajno so predložili sklicanje peterne konference, vendar je ta iniciativa med drugim vsebovala pogoj, da bi pred začetkom in med zasedanjem konference zamenjali del osebja ZVU z italijanskimi uradniki v coni A. Za Jugoslavijo je bilo to nesprejemljivo, saj je vztrajala, da so mogoči razgovori le brez kakšnih koli prejšnjih koncesij enemu izmed udeležencev. Mesec dni so trajala diplomatska sondiranja in 18. decembra 1953 je takratni predsednik britanske vlade W. Churchill zagotovil v Spodnjem domu, da si bo Velika Britanija prizadevala pripeljati Jugoslavijo in Italijo za konferenčno mizo na vzajemno sprejemljivi osnovi. 5. decembra 1953 je italijanska vlada sprejela jugoslovanski predlog o obojestranskem umiku čet z meje, ki se je začel takoj, končal pa v petnajstih dneh. Sporazumeli so se tudi o odpravi embarga na italijanski izvoz v našo državo. Umaknitev čet pomeni tudi formalni zaključek zaostritve, ki je meseca oktobra grozila, da se utegne izroditi v oborožen konflikt. Januarja leta 1954 so se predstavniki Jugoslavije, ZDA in Velike Britanije sporazumeli o metodi razgovorov, po kateri naj bi bila najprej pogajanja med Jugoslavijo in zahodnima velesilama, čemur bi sledili podobni razgovori z Italijo.

Po dvostranskem sklepu 8. oktobra 1953 je tudi SZ vnovič načela tržaško vprašanje. Dne 15. oktobra 1953 je Varnostni svet OZN razpravljal o sovjetski resoluciji (predloženi 12. oktobra), ki je spet zahtevala uveljavitev določb mirovne pogodbe z Italijo glede STO in predlagala za guvernerja švicarskega polkovnika Flückingerja. Po kratki izmenjavi

¹⁷⁸ *Borba*, 11. in 12. oktobra 1953.

mnenj so preložili razpravo na 20. oktober, kar se je pozneje še trikrat ponovilo: 2. novembra, 23. novembra in 16. decembra 1953, ko so sklenili preložiti tržaško vprašanje z dnevnega reda Varnostnega sveta OZN za nedoločen čas.

Namen pogajanj, ki so se začela 2. februarja 1954 v Londonu med jugoslovanskimi, britanskimi in ameriškimi predstavniki¹⁷⁹ je bil proučiti celotni kompleks v zvezi s tržaškim vprašanjem in na osnovi takega globalnega pregleda poizkušati najti podlago za sporazumno rešitev. Ker ti razgovori niso bili pogojeni z ničemer, kar bi utegnilo vnaprej prejudicirati rešitev, je Jugoslavija vanje privolila, saj je to bilo v skladu z njeno celotno politiko po 8. oktobru 1953. Najbolj težavno je bilo prvo obdobje pogajanj do 12. marca 1954, medtem ko je bila druga faza (označili so jo za realistično) bolj plodna. Temeljno izhodišče naše države v teh razgovorih ponazarja izjava predsednika Tita dopisniku londonškega »Timesa« (3. marca 1954), ko je opozoril, »da je za Jugoslavijo nesprijemljiva kakršna koli rešitev, ki bi spremenila obstoječi status quo v njeno škodo in da so nujne manjše spremembe, ki pa bi morale upoštevati interese Slovencev in jugoslovanske gospodarske koristi v Trstu.«¹⁸⁰ Med napornimi razgovori (do 31. maja 1954) sta se izoblikovali dve možnosti (bilo je sicer več inačic) rešitve: prva, razdelitev STO ob manjši modifikaciji tedanje razmejitvene črte med obema conama v korist Jugoslavije in z jamstvom obeh velesil, da ne bosta podpirali nadaljnih pretenzij nobene izmed neposredno prizadetih strani in druga (to je bilo ključno vprašanje prve faze razgovorov), ki naj bi Jugoslaviji zagotovila izhodišče na morje v samem Trstu, oziroma njegovi neposredni bližini, medtem ko naj bi Italiji pripadli nekateri italijanski etnični otoki v coni B. Jugoslovanski predstavniki so zahtevali izhod na morje na področju Škednja in Žavelj ter so bili v tem primeru pripravljani razpravljati o nekaterih koncesijah Italiji v coni B. Britansko-ameriške variante, ki so upoštevale to možnost, čeravno ozemeljsko zelo skrženo, glede izhoda na morje v Tržaškem zalivu, so izpolnitev sleherne jugoslovanske zahteve povezovale z obsežnimi kompenzacijami v korist Italije v coni B. »Nismo imeli velikih možnosti za manevriranje,« piše A. Eden, »ker nismo mogli predlagati Italijanom rešitve, ki bi bila manj ugodna od predloga, ki smo ga dali 8. oktobra 1953.«¹⁸¹

O ozemeljskih določbah je bilo največ govora, opisuje potek razgovorov takratni predsednik zunanjepolitičnega odbora Zvezne skupščine. V. Popović, pri čemer so zahtevali od Jugoslavije posamezne dele cone B za minimalne koncesije v zaledju mesta Trsta. Vztrajali so pri zamenjavi obalnega pasu v coni B za nekatere vasi v okolici Trsta, toda zavračali so kot nemogoče, da bi dobila Jugoslavija širši izhod na morje v Tržaškem zalivu. Zato je naša država vztrajala pri stališču, da za take koncesije ni vredno deliti cone B.¹⁸² Italijanski uradni krogi so kategorično

¹⁷⁹ Jugoslovansko delegacijo na teh pogajanjih je vodil ambasador v Londonu dr. Vladimir Velebit, ameriško delegacijo Llewellyn E. Thompson in britansko Geoffrey W. Harrison.

¹⁸⁰ *Primorski dnevnik*, 4. marca 1954.

¹⁸¹ *The Memoirs*, Full circle, London 1960, 186.

¹⁸² *Barba*, 6. oktobra 1954.

zavračali možnost jugoslovanskega izhoda na morje na tem območju. Nasprotovali so celo, da bi dobila Jugoslavija v uporabo, ki bi bila zajamčena za mednarodnim sporazumom, kak del tržaškega pristanišča, ker bi bila taka rešitev, kakor je pisal takratni predsednik italijanske republike L. Einaudi, »mного slabša kot graditev novega jugoslovanskega pristanišča v Kopru ali drugod.«¹⁸³ Po skoraj štirimesečnih razgovorih so se sporazumeli o prvi alternativni. Jugoslavija se je tudi zelo zavzemala za dokončnost rešitve, kar ponazarja izjava predsednika Tita direktorju časopisa »New York Times« za Evropo Sulzgerju. »Samo tedaj, če bi prišlo«, je izjavil, predsednik Tito, »do takšne rešitve, ko bi zavezniki izjavili da ne bodo podpirali nadaljnih pretenzij ne te ne druge strani. Sicer pa imajo ob takih italijanskih izjavah, kakršne so sedanje, ti elementi le postranski pomen in je vse skupaj nestvarno. Naše mnenje pa je zdaj tudi drugačno, zakaj kako naj bi sprejeli tako pomoč in zgradili pristanišče in progo, ko še vnaprej obstaja ŠTO, ko sta še zmerom dve ozemlji. V to bi lahko privolili le tedaj, če bi bilo tržaško vprašanje urejeno tako, kot smo mislili, da bo in zaradi tega smo prispevali žrtve do skrajnih možnih meja.«¹⁸⁴

Bivši predsednik italijanske vlade F. Parri je objavil odprto pismo italijanski javnosti, v katerem se je zavzel za neposredne razgovore z Jugoslavijo in kritično ocenil dotedanjo italijansko politiko glede reševanja tržaškega vprašanja.¹⁸⁵ Neuspeh politike G. Pelle, da »s silo« reši tržaško vprašanje, je postopoma ob pritisku italijanske demokratične javnosti pospešil revizijo dotedanjega italijanskega stališča, ki je bilo zgrajeno na hipotezi, da bo Italiji vzporedno s krepitvijo njenega položaja v zahodnih političnih in drugih organizacijah uspelo rešiti tudi tržaško vprašanje v skladu s tripartitno izjavo leta 1948. Po izjalovljenjem poizkusu A. Fanfanija, je 11. februarja 1954 sestavil novo vlado predstavnik tako imenovanega centra v demokratski stranki M. Scelba. Njegova vlada je zavzela bolj zmerno in realističnejše stališče do rešitve tržaškega vprašanja.¹⁸⁶ »Čas je še nadalje,« kakor je ugotovil takratni italijanski ambasador v Washingtonu A. Tarchiani, »slabšal italijanske pozicije.«¹⁸⁷ Zahodne velesile niso več kot poprej aprioristično favorizirale italijanskih stališč.

1. junija 1954 se je začel drugi del tristranskih pogovorov (med anglo-ameriškimi in italijanskimi predstavniki, ki jih je vodil M. Brosio). Med intenzivnimi pogajanjimi o sleherni točki dosežene kompromisne rešitve (razgovori z Jugoslavijo) je bil najtrši oreh ozemeljsko vprašanje. »Zadnje faze so bile zelo težke,« je označil razplet takratni angleški zunanji minister A. Eden, »razprava se je besno razvijala zaradi koščka zemlje, ki je meril okoli dva tisoč kvadratnih kilometrov. Bal sem se, da bo ta cona postala simbolična in da se bomo znašli na mrtvi točki.«¹⁸⁸ Razen

¹⁸³ Lo scrittoio del presidente, Torino 1956, 92 in naprej.

¹⁸⁴ Borba za mir in mednarodno sodelovanje, VIII, Ljubljana 1959, 177.

¹⁸⁵ *Il Mondo*, 12. januarja 1954.

¹⁸⁶ 3. aprila 1954 je odstopil politični svetovalec italijanske vlade pri ZVU D. De Castro, ki je zagovarjal italijansko maksimalistično tezo, po kateri naj bi dobila Italija razen pretežnega dela cone A še skoraj ves obalni pas v coni B (do Savudrije).

¹⁸⁷ Gl. Dieci anni tra Roma e Washington, 305.

¹⁸⁸ The memoirs, Full circle, London 1960, 178.

tega so mnogo razpravljali o načinu, kako zagotoviti narodnostne pravice slovenskega življa na območju, ki bi pripadlo Italiji. Jugoslavija je namreč vztrajala, da je treba določiti stvarna in podrobno opredeljena jamstva za varstvo slovenske avtohtone skupnosti na Tržaškem še posebej spričo trpkih izkušenj zaradi ravnanja italijanskih oblasti s Slovenci in Hrvati v Julijski krajini med obema vojnama.

Šele konec septembra 1954 je naposled prišlo do kompromisa o ozemeljskem vprašanju, k čemur je naša država bistveno prispevala. Tudi pravna oblika sporazuma je bila predmet dolgotrajnih pogajanj. 5. oktobra 1954 so parafirali v Londonu Memorandum o soglasju. O tem velja izrecno poudariti, da to ni bila nemara zgolj potrditev dotedanjega stanja, marveč je bila s tem sporazumom določena nova mejna črta med Jugoslavijo in Italijo (naša država je dobila ozemlje, ki je merilo 11,5 kvadratnih kilometrov z okoli tri tisoč prebivalci). V nasprotju z dvostransko izjavo 8. oktobra 1953 so se zdaj zahodne velesile izrecno izjavile o coni B, ko so vlade ZDA, Velike Britanije in Francije objavile izjave, da ne bodo nudile nikakršne podpore niti zahtevam Jugoslavije niti Italije glede ozemlja, ki je pod suverenostjo ali upravo ene izmed njiju.¹⁸⁹ Trst je sicer ostal Italiji, vendar so Slovenci prvič v svoji zgodovini dobili izhod na morje ob mednarodnem priznanju; razen tega pa je recipročno zasnovani Posebni statut (priloga II Memoranduma) zajamčil narodnostne pravice Slovencev.

Memorandum o soglasju je bil kompromisna rešitev. »Mi smo začeli,« je izjavil takratni državni podsekretar A. Bebler na seji odbora za zunanje zadeve Zvezne ljudske skupščine 8. oktobra 1954,« s STO, se pravi z obstojem ozemlja, ki je zajemalo obe coni, ozemlja, ki je bilo izven meja Jugoslavije in katerega usoda ni bila zagotovljena. Nenehno je obstajala nevarnost, da se cona A postopoma priključi k Italiji in da se ves spor prenese na cono B. Mi bi zaradi tega prišli v položaj, da se ozemeljski spor rešuje na ta način, da se razpravlja le o coni B in da bi bilo treba njo deliti. Da bi bila ta nevarnost resna, je pokazala izjava 8. oktobra, ko smo sicer cono B ohranili, vendar se je želel ves spor prenesti na to cono in ustvariti gotovo dejstvo, po katerem ne bi imeli možnosti dobiti mednarodno priznanje za svojo posest cone B.¹⁹⁰

Londonski sporazum pa ni bil pomemben samo vsled dejstva, da je odstranil nevarno zarišče trenj med obema sosednjima državama, marveč tudi v širšem, še posebej evropskem okviru. »Verujem, da bo ta žrtev, ki jo je prispevala Jugoslavija,« je izjavil v govoru na seji Zveznega izvršnega sveta predsednik Tito, »prinesla sadove ter da bo to v korist ne samo naših dveh držav, temveč tudi v korist stabilizacije in utrditve miru sploh. Kajti čeprav je to po svojem obsegu bilo manjše, je bilo po svojem pomenu zelo veliko evropsko vprašanje. Zdaj je na ta način s tem sporazumom to vprašanje odstranjeno z dnevnega reda.«¹⁹¹ Sporazumna ureditev tržaškega vprašanja je tudi konkretno (umik ameriških in britanskih čet) prispevala k sporazumu velesil o avstrijskem vprašanju (skle-

¹⁸⁹ Gl. *Jugoslovanska revija za mednarodno pravo*, št. 3, 1954.

¹⁹⁰ *Ljudska pravica*, 9. oktobra 1954.

¹⁹¹ *Primorski dnevnik*, 8. oktobra 1954.

nitev državne pogodbe z Avstrijo 15. maja 1955). Predstavnik SZ je v pismu 12. oktobra 1954 predsedniku Varnostnega sveta OZN sporočil, »da je njegova vlada sprejela na znanje sporazum, pri čemer je upoštevala dejstvo, da bo prispeval k vzpostavitvi normalnih odnosov med Jugoslavijo in Italijo ter s tem prispeval k popuščanju napetosti na tem območje Evrope.¹⁹² Prizadete strani so v skladu s členom 9 Memoranduma notificirale sporazum pri Varstvenemu svetu OZN, na pobudo ZDA pa je bil 25. aprila 1958 registriran pri sekretariatu Generalne skupščine OZN.

Londonski sporazum je imel tudi tri dodatke in sicer: izmenjava pisem med Jugoslavijo in Italijo, da bo Italija dala razpolago 506 milijonov lir za zgraditev slovenskega Kulturnega doma v Trstu; izmenjava pisem med Jugoslavijo in Italijo, s čimer se je Italija zavezala plačati naši državi v treh letih 30 milijonov dolarjev na podlagi poravnave medsebojnih terjatev in izmenjava pisem med Angloameričani in Italijo o ustanovitvi slovenskega denarnega zavoda v Trstu. 7. oktobra 1954 je Zvezni izvršni svet sprejel Memorandum o soglasju.¹⁹³ 25. oktobra 1954 pa je Zvezna ljudska skupščina s posebno resolucijo izrazila svoje zadovoljstvo z rešitvijo tržaškega vprašanja.¹⁹⁴ 8. oktobra 1954 je dobila italijanska vlada zaupnico v senatu po razpravi o tržaškem sporazumu (122 senatorjev je glasovalo za, 89 proti, 1 pa se je vzdržal; 19. oktobra 1954 pa v poslanski zbornici, kjer je za zaupnico vladi glasovalo 295 poslancev, proti 265, 7 pa se jih je vzdržalo.

Tržaški sporazum je omogočil, da je postopoma prišlo do preobrata v celotnem spletu odnosov med Jugoslavijo in Italijo, ki ju že zemljepisni položaj in sorazmerna komplementarnost njunih ekonomik, kulturni in drugi razlogi silijo k medsebojnemu sodelovanju kot trajni usmeritvi v medsebojnih stikih. »Rade volje bomo sprejeli sleherni nasvet,« je izjavil predsednik Tito 7. oktobra 1954 na seji Zveznega izvršnega sveta, »in ne samo sprejeli, temveč bomo tudi sami sprožili pobudo, da bi začeli Jugoslavija in Italija bodisi gospodarsko ali kako drugače sodelovati.«¹⁹⁵ Tudi predsednik italijanske vlade A. Scelba je izrazil prepričanje, »da je lahko sedanji sporazum najboljši temelj za vzpostavitev odnosov najtesnejšega sodelovanja med obema državama.

¹⁹² *Jugoslovanska revija zameđunarodno pravo*, št. 3, 1954.

¹⁹³ Zvezni izvršni svet je sprejel tri sklepe: 1. sprejema se sporazum o STO, ki ga vsebuje Memorandum o soglasju med vladami FLRJ, Italije, ZDA in Velike Britanije in ki je bil dosežen 5. oktobra 1954 v Londonu, kakor tudi vsi predlogi in pisma, ki so temu sporazumu priključeni. 2. Z dnem, ko bodo v smislu 2. točke Memoranduma izvedeni majhni popravki, ki jih spomenica predvideva in po prenehanju dela Vojne uprave JLA v jugoslovanski coni STO, se uvede civilna uprava FLRJ na ozemlju, na katerega se po tem sporazumu razširi civilna uprava FLRJ. 3. Civilno upravo na ozemlju iz točke 2. sporazuma bodo izvrševali ljudski odbori občin, mestnih občin, okrajev, kakor tudi v okviru svojih pravic in dolžnosti republiški in zvezni organi. Na območju okraja Koper, kakor tudi na onem območju dosedanje cone A STO, na katerega se razširi civilna uprava FLRJ, bodo izvajali pravice in dolžnosti republiških organov zadevni oblastveni organi LR Slovenije, na področju okraja Buje pa zadevni organi LR Hrvatske.

¹⁹⁴ »Resolucija Zvezne ljudske skupščine na ekspeze predsednika republike o zunanji politiki« (*Uradni list FLRJ*, št. 45, 27. oktobra 1954).

¹⁹⁵ *Borba za mir in mednarodno sodelovanje VIII*, Ljubljana 1959, str. 318—319.

Liberalno in soglasno uveljavljanje norm, ki jih predvideva statut etničnih skupin, bo zanesljivo prispevalo k ponovni navezavi sodelovanja polnega zaupanja med obema narodoma in pospešilo proces popuščanja napetosti med obema deželama.«¹⁹⁶ 4. novembra 1954 pa je M. Scelba v svojem govoru v Trstu zagotovil, »da vlada ne bo samo izpolnjevala obveznosti, ki izhajajo iz londonskega sporazuma, marveč si bo prizadevala pokopati preteklost in ustvariti vzdušje pristrčnega političnega, gospodarskega in socialnega sodelovanja.«¹⁹⁷ Sodeč po teh izjavah sta imeli obe državi dokaj identične poglede na možnosti nadaljnjega razvoja medsebojnih odnosov, razen tega pa sta izrazili pripravljenost, da sleherna v okviru svojih možnosti in ob spoštovanju sprejetih obveznosti začne bistveno drugačno obdobje v novejši zgodovini medsebojnih stikov.

SUMMARY

The problem of our western border, and Trieste in particular, had already gained prime significance in international politics during the Second World War. At that time the western powers, especially the United States and Great Britain, considered the control of Trieste a position which to a large extent determined their influence in central Europe and the Balkans.

The creation of an international territory, modelled after Gdanjsk following the First World War, was therefore a compromise, and this was realized by the Peace Treaty with Italy signed in Paris on February 10, 1947. Such a division represented, for Yugoslavia, a sacrifice. However, because of the Cold War, and the antagonisms which were already smoldering between previous allies, it was impossible to achieve more than this.

It is of course necessary to mention that on September 15, 1947, the Peace Treaty went into effect. As was specified by Article 21 of this Treaty, Italy's sovereignty over the territory which was returned to Yugoslavia and the FTT (Free Territory of Trieste) ceased. In the area, Anglo-American military administration was continued in Zone A, as was Yugoslav military administration in Zone B, since no agreement could be reached with regard to the role of governor. There can consequently be no doubt whatsoever that Italian sovereignty over this region ceased. Even the three-party declaration of March 20, 1948, mentions the suggestion of the *return* (emphasis by J. J.) of the FTT to Italian sovereignty. The French original states: "... que le Territoire Libre de Trieste soit de nouveau placé sous la souveraineté italienne."

There followed a period of multilateral and bilateral efforts for the resolution of the Trieste question. Again, it was significant to whom Trieste would belong and in what manner this would be realized. In addition, it became clearer than ever that first of all, a real solution lay in the division of the FTT between Yugoslavia and Italy. Yugoslavia was unable to accept Italy's suggestion that the FTT problem be resolved with the help of a plebiscite. This would mean that the Italian majority in Trieste would have out-voted the Slovene and Croatian areas immediately outside the city. Italy, on

¹⁹⁶ *Borba*, 10. oktobra 1954.

¹⁹⁷ *Relazioni internazionali*, št. 46, 13. novembra 1954.

the other hand, could not accept the Yugoslav proposition for alternative governors, which would have meant that for a certain period of time the governor would be Yugoslav and the vice-governor Italian, and later the reverse.

Negotiations aimed at an agreement on Trieste in the period from February to July 1954, developed along two parallel fronts: first representatives from the United States and Great Britain negotiated in favor of Yugoslavia, and in the second phase they carried on talks with Italy. In the first phase two possible solutions emerged (although indeed there were more variations); first, division of the Trieste territory with slight border changes in Yugoslavia's favor, with a guarantee by the two big powers that they would not countenance further pretensions by either of the interested parties. The second possibility (and this was the central question in the first phase of the talks) would have guaranteed Yugoslavia an exit to the sea at Trieste, that is in the immediate vicinity of the city. In that case Italy would receive, on the basis of ethnic composition, several islands included in Zone B at that time.

Yugoslav representatives sought an exit to the sea in the area of Škedenj and Žavlje. The Italian party was opposed to such a solution. They sharply opposed the fact that Yugoslavia obtained use of a part of the Trieste harbor, even though the use would be guaranteed by an international agreement.

Yugoslav diplomacy took the position favoring the final resolution of this problem. Parallel with this, it demanded with equal firmness that every territorial solution include clearly defined guarantees for the Slovene national minority in the territory which would belong to Italy.

The London Agreement of October 5, 1954 meant a sacrifice for Yugoslavia. It was a compromise, which gave to Italy Trieste and about 70 thousand autochthonous Slovenes who lived in the area. The London Agreement — if we limit ourselves to its major characteristics — meant that a new division was agreed to so that a new boundary was drawn between Yugoslavia and Italy in the territory of the previous FTT. Besides this, a reciprocally effective special statute gave a relatively solid guarantee of real national equality for the Slovene minority, inasmuch as this statute would be consistently carried out in practice.